

Студії над основами розкладу богацтва

написав Тадей Рильский.

Часть I.

Теоретичні прелімінарії.

Приглядаючись скільки небудь уважно до сучасного суспільного життя так званого цивілізованого світа, не трудно помітити, що серед різних питань, які ворухать сучасну суспільність, поважне, а може найповажніше місце займає питання про економічний її устрій. Певне діло — економічне життя надто щільно звязане з щоденним, економічні обставини надто великий мають вплив на загальний склад життя поособних людей, що-б можна було сказати, що в якому небудь часі питання ці зовсім не інтересували людей; але ж не завсідги вони з однаковою силою і в однаковій формі вибивались на поверх життя людского.

Бувають хвилі, коли живе почуття економічних інтересів визначається переважно жвавістю ініціативи промислової поособних людей або груп суспільних — як на пр. буває звичайно по нових колоніях, або як бувало по відрубних краях і групах суспільних тоді, коли загальні обставини особливо сприяли їх продукції. Живе почуття економічних інтересів за таких обставин виражається переважно в енергії продуцентів, що використовують дані юридичні і звичайові норми економічного побуту, не аналізуючи їх підстав, або обмежуючи цю аналіз до дрібніших, поособливих прояв даного устрою — як на пр. в протесті північно-американському кінця минулого віку проти англійської торгової монополії, або в агітації англійських промисловців проти штучної дорожнети хліба, обкладеного високим ввозним митом, в сорокових роках сего століття. Буває й те, що живе почуття економічних інтересів розвивається в іншому напрямку, що головний натиск того почуття налягає не стільки на розвій продукції в даних правно-економічних нормах, скільки на потребу більше або менше основної модифікації цих норм.

Так само як прямування до розвою продукції ніколи цілком не замирало, тільки виражалось в відрубних моментах, під впливом різних обставин, раз з більшою, другий раз з меншою силою, так і прямування до

модифікації існуючих в певному часі норм репартиційних ніколи зовсім не замирало, а пробивалось в різних історичних моментах не з однаковою силою.

Додаймо до того, що натиск на модифікацію репартиційних норм мав на прикметі часом ширші, часом менше широкі верстви суспільности, що часом виражався він сливе виключно в змажці (стертю) безпосередньо заінтересованих суспільних груп, часом по-біч того йшло в тій або іншій мірі і теоретичне мотивування потреби тих або інших модифікацій, що нарешті ці прямування виступили часом виключно на даному економічному ґрунті, часом сплітались вони сям і так з іншими суспільними інтересами.

Не маючи ту на думці історичного перегляду цих прямувань, — згадаймо однак кілька таких моментів. Згадаймо боротьбу патрициїв і плебейв за *ager publicus* в Римі, боротьбу Спартака, боротьбу англійських і французьких селян проти даного поземельного устрою, таке ж боротьбу німецьких селян в часі реформації, а по-біч його і теоретичне розглядання суспільних питань в радикальніших сектах протестантських, боротьбу українських козаків і селян з „ляхами, московськими панамі“ за „луки і луки“, теоретичне і практичне боротьбу кінця минулого і першої половини XIX. в. з феодальним устроєм земельної власности, з *glebae adscriptio*, з цеховим устроєм промислу обробляючого і т. п.

То були моменти сильного натиску суспільного життя на підставні для даного часу і місця правні норми економічного життя. Богато того, що було ідеалом згаданих прямувань стало правно-економічною нормою сучасного суспільного життя; те, за що боролись і в кровавім бою і в теорії, — стало щоденною практикою. Зникло рабство, щезло кріпацтво, продукція промислова розвивається на підставі правної свободи індивідуальної, а про теж, дарма що ці головні підстави сучасного економічного устрою дуже недавно увійшли в життя — ми бачимо і в даний момент сильний його натиск на потребу модифікацій тепер існуючих правних і звичайових норм економічного буття. Цей натиск іде з різних кінців і в різних виявляється формах, серед цієї однак різности форм і меж його — не трудно констатувати загальне невдоволення існуючими нормами економічного життя і прямування до їх модифікації в більшій або меншій мірі, при чому принципи, які ще вчора вважались за абсолютні, більше або менше обмежують ся; не трудно констатувати і загальні підстави цих прямувань.

Так за нашого часу розвилось почуття класової солідарности робітників і виділились серед них групи з більше або менше виразною програмою суспільно-економічної реформи, починаючи від скромних бажань

кооперативного руху, переходячи через *trades-unions*, німецьку соціаль-демократію, американських „лицарів праці“, до найбільше радикальних прямувань.

Поруч з тим іде теоретична критика існуючого репартиційного устрою і теоретичне розшукування нових його підстав. Тут ми зустрічаємось і з традиціями французьких соціалістичних аспірацій 40-х років, і з німецьким катедер-соціалізмом, і з християнським соціалізмом різних церков, і з науковими розшукуваннями Маркса, і з агітаційною критикою Ляссаля і т. д. Одночасно з ціми різними проявами суспільного життя — і урядова акція по різних краях цивілізованого світа обмежує загальні теоретичні принципи сучасного економічного устрою. Так в Германії, Австрії і Росії уряд не тільки зніс юридичне підданство, незгодне з принципами, на яких вже строїлось сучасне економічне життя але й організував при помочи державного скарбу викуп земель, котрих вживали селяне, чи сплат повинностей, які їх обважували; англійський уряд нормував урядово стосунки ірландських власників землі і єї державців, в найближшій часі в Росії провадить ся обовязковий викуп чиншових земель. В сфері промислу обробляючого фабричне праводавство англійське признало те-ж потребу вмішатись в стосунки так званого вільного найму, обовязало підприємців не тільки до впровадження де-яких санітарних порядків, але й обмежувало числа годин праці жінок, дітей і недолітків безпосередно, а посередно і фактичну працю решти робітників. За прикладом Англії пішла Франція, Швейцарія, Германія, Австрія, Росія. Дальший розвій фабричного праводавства стоїть скрізь на денному порядку. Обовязкове страхування робітників на випадок смерті і неzdатности до праці проводять в Германії; переймаючи бісмаркову традицію державного соціалізму, Вільгельм II. виразно становить соціально-економічні реформи як урядову програму, скликає міжнародню конференцію про питання, звязані з питанням робітничим; американський уряд впроваджує де-які обмежування еміграції в інтересах місцевих робітників і т. д. Запевне — згадані тут прямування і яви значно відрізняють ся одна од одної і що до остатньої їх мети і що до способів прямування до неї — не можна одначе не бачити загального, спільного їм теоретичного ґрунту, що можна б так формулювати. Практичні відносини юридично-вільної умови так в стосунках аграрних, як і промислових при даних економічних нормах не доволі забезпечують слабшу економічно сторону од експльоатації і через те ці норми потребують модифікацій в тій або іншій мірі. При такому існуванню спільного теоретичного ґрунту згаданих яв і прямувань — сукупність їх виразно показує нам сучасний

історичний момент, як момент міцного натиску життя на модифікації норм репартиційних.

Як що глянемо на даний момент ширше, як що зрівняємо його з загальним напрямком попередних історичних моментів, де те-ж виступала на перший план аналіза норм репартиційних, то безперечно побачимо, що питання, які в даний момент вийшли на поверх життя — виражають собою дальший логічний розвій тих самих підстав етичних і житєвих прямувань, що ворушили суспільність в згадані попередні моменти. В купі з цім, завдачі, помічані сучасним рухом життя і мисли, сягають дальше в даному напрямку в цім моменті, аніж в аналогічних попередних.

З такою одначе логічною консеквенцією, з таким напором, що зростає в часі, з таким ширшанєм програми — спливають на поверх суспільного життя такі питання, що мають будущину перед собою, що стають неминучою завдачею історичного розвитку.

Таке було на пр. з правом вільної інтерпретації св. писання до часів реформації, з правом вільної аналізи сьвітєвих яв і правом науки сягати скрізь, де тільки людський розум може знайти материял для наукового ґрупування фактів, з принципом рівности обивателів перед законом і в загалі з признанєм юридичної їх рівноправности (хоч цей процес по-де-куди не зовсім закінчив ся).

Таким побитом і питання про те, чи і в якій мірі сучасні правні і звичайові норми економічного життя годять ся для дальшого розвитку суспільности, — стає історичним неминучим завданєм, яке доти займати-ме одно з передних місць в житю суспільности, доки головні потреби, що поставили ще питання на першому місци, не будуть доведені до вчинку в загальних своїх основах. Наукова метода думання, бажання вирозумівати причинний звязок яв надто розширилась в сучасній суспільности, надто глибоко засіла у сучасну мисль, що-б можна було допускати розвій суспільних яв в нашому часі без уділу теоретичного їх розглядання. Отже і на даний запит життя теорія жваво відгукнула ся. Питання безперечно покладено поважно, чимало зроблено і робить ся для теоретичного його розсьвічення, проте ж не здаєть ся мені, що-б той став теорії, в якому вона тепер стоїть, відповідав усім вимаганням критики. В дальшим викладі зважусь це мотивувати, тут же згадаю, що на це боковим способом вказує сама різнота формул, в яких виявляєть ся даний загальний напрямок.

І не диво. Питання ці надто поважні, надто глибоко сягають у ну-тро дуже комплікованого щоденного життя індивідуального і громадського, що б можна було сподіватись одночасно сливе з їх поставлінем пайти і зовсім вдовольяючи одповідь.

Але-ж в такому стані теорії кожна об'єктивна студія, яка має на меті додати матеріалу для розсвічення відносних сторін життя, може принести якусь користь. З такого становища дивлюсь я і на сю мою працю.

Перш одначе, аніж піду даліше, — хочу ще сказати пару слів про одну думку, з якою досить часто можна зустрітись серед де-яких ґруп нашої суспільности. Думка ся ось як звичайно виводиться ся. Нехай, кажуть, воно й правда, що репартиційно-економічне питання має велику вагу для західно-європейської суспільности, але в нашому краї не має ще ґрунту для сього питання. Перекладаючи сю казку на більше реальний лад, значило б се: або що в нашому краї усяке так благоденствує економічно, що нема й про що турбуватись, або що наша суспільність стоїть на зовсім інших правно-економічних нормах, аніж західно-європейська. Не думаю, що б те або друге можна було поважно стверджувати, і через те не здаєть ся мені потрібним зупинятись тут довше над сим квієтистичним розумуванням, тим паче, що в дальшій праці маю на меті роздвигтись пильнійше по економічних обставинах нашої крайової суспільности.

Отже вернімоєь до попередних міркувань. Я важив ся пригадати в загальних рисах факти, що вказують на сучасне прямування суспільности до модифікації існуючих правних і звичайових норм економічного життя, які тепер існують.

Роздивимоєь же перш усього тут загально, які се норми і на скільки вони були виставляні на іспит реального життя. Норми сї так, здаєть ся, можна формулювати:

1) Правна свобода і відвічальність одиниці в економічній її чинности; з сєї підстави витікає свобода умови і свобода в виборі продукційної функції. Таким побитом чоловік не родить ся невольником або підданим; економічні обовязки його що до інших сторонних людей витікають не інакше, як з вільної умови, в виборі продукційної функції не зупиняють його ані кастові границі, ані цехова організація.

2) Підпаданне під індивідуальну власність усіх матеріальних об'єктів, які тільки можна присвоїти, і спільність головних правних норм для всіх родів власности. Таким побитом яка небудь обшир землі належить не до цілого племені, як у кочових народів, не до громади, як серед велико-російських селян; не будеєть ся на її цілий єрархічний феодалний будинок — єсть тільки проста, індивідуальна власність землі, так само, як власність яких небудь виробів праці людської і все, що може бути присвоєне, підпадає під сю норму індивідуальної вільної власности: копальні богатства, течія річки, продукційні функції вітру — все одним словом, що можна звязати з даною територією, єсть індивіду-

альна власність її власника. Має він право, дані сили експлуатувати або ні, купити, продати кому, коли і як хоче. „Le territoire de la France est libre, comme les personnes, qui t'habitent“, каже французький *code rural*.

3) Праця і вільний розпорядок її результатами єсть єдине правове жерело власності. Отже не рабунок, не загорбання чужої території і продуктів праці, не монополія, не синекура, а праця тільки. Власність, вільною працею добута, підпадає під вільний розпорядок власника в якій небудь хвилині його життя, а як що право регулює спадщину на підставі даних місцевих звичаїв, то праводавець гадає собі, що вгадає тут волю власника.

Широке стосування цих норм стало підставою позитивного праводавства в недавньому часі; на континенті Європи найбільше в часі після великої французької революції, хоч не без того, що в більше або менше стислих границях стосувались вони частково за дуже давних часів.

Так економічна свобода індивідуума не існувала для рабів і підданих, але вільні люди, починаючи з найдавніших історичних часів, входили в стосунки економічні на підставі умови. Навіть піддані мали хоч і дуже обмежену, а все таки якусь сферу чинності, до якої і могли стосувати принципи вільної умови — так на пр. що до днів, вільних од панщини, дотично продуктів землі, яку вживали і загалом продуктів праці вільного часу, — правда,] все те з значними обмеженнями. Вибір продукційної функції не був вільний для підневільних категорій людності, для вільних підпадав під різні обмеження — між іншими в середніх віках цехові; але були функції, що під ті обмеження не підлягали, бували місця, де не існувала цехова організація, хоч по інших місцях того-ж краю вона мала силу.

Власність земельна не для всіх була правно-осяжна, але існували різні форми вживання, котрі зближали те вживання до власності, окрім того були групи суспільності, які не зустрічали цих правових перепон. Володіння займанщинами (на праві першого займання) бувало найбільше, мабуть, індивідуальне, а як що був час, коли в багато де-яких краях засилив ся елемент громадського володіння великих категорій людності, то і в тих місцях процес індивідуалізації земельної власності почав ся вже дуже давно. В більшій частині європейських суспільностей знаходимо ледве слід громадської власності, який нам вказує на загальний процес сеї індивідуалізації, процес, що виявляв ся поступінним відділом з спільності тих земель, в які вкладано більше праці. Правда — земельну власність вязали в своєму часі і феодальні стосунки, але були краї і роди власності, які під сеї устрій не підпадали.

Поруч з більше або менше широким прикладанням для здобутку власності грабіжних і інших подібних способів — праця завше була підставою загальної часті власності і вільний розпорядок її результатами прислужував з давнього давна вільним станам в більше або менше широкіх границях.

Одним словом, дані сучасні норми економічного життя не з'явилися в історії людської громади одразу, як щось цілком нове і небувале, а jako результат попередньої еволюції; в купі з сим визволення їх з тих стислих границь, в які вони перше були замежовані, було ідеалом многовікового бороть і результатом отих свідомих прямувань і технічних обставин економічного життя.

Деталі усього сього будуть виднійші в дальшій викладі; згадувати тут подрібно і про те, скільки всилування мисли, скільки суворого бороть поклали людські громади, прямуючи до економічного визволення єдинців, до розширення для всіх права на земельну власність, на покладання праці в головну основу володіння — теж не здасться мені тут потрібним; все се надто відомі справи. Потрібнішим здається мені тут роздивитись з де-більшого, в яких розмірах часу і місця вчинено ширшу пробу стосування згаданих правно-економічних норм до реального життя і в яких границях переважає прямування до дальшого їх стосування. Перше вже сказано, що послідних сто літ переважно можна назвати часом ширшого стосування вказаних вище правно-економічних норм. Одначе розуміти се треба з великими рестрикціями. Так на пр. що до індивідуальної свободи. В Англії переважає вона давно; у Франції покладено її в підставу суспільного устрою в часі великої революції; в Німеччині акти законодавчі, які мають на меті еманципацию селян, тягнуть ся від початку сего століття більш-менш до його половини; в Австрії розвивають ся вони найбільше в сорокових роках; в Росії початок еманципации селян припадає на шістдесяті роки, в тому ж десяткові літ вчиняється в північній Америці визволення рабів, в Бразилії воно діло ostatnich часів. Розуміється ані свобода умови, ані свобода вибору продукційної функції не існувала до того часу в ширшій мірі для позваних великих категорій людности в згаданих краях. Свобода вибору продукційної функції підпадала і для інших під корпорацийне обмежування: в Англії ще за увесь протяг XVIII. в., у Франції до великої революції, в Німеччині для більшої часті країв до 1848. р., для де-яких до дуже близьких нам часів. Де-які обмежування свободи банків і та норма європейських стосунків, що тепер панує, і знесення легального розміру процентів діло дуже недавного часу в Австрії і Росії. Свобода торгівлі ще сак і так прикладається до внутрішньої торгівлі, хоч побічно спива-

ють її жвавість нерівномірні тарифи залізничних дорог, акцизні установи, городські мита і т. п., хоч суперечить її урядова таксація де-яких продуктів на пр. хліба в містах, або де-яких услуг на пр. звозчикних і т. п. Що до свободи заграничної торгівлі, то Англія тільки широко стоїть на її ґрунті після знесіння протекційного мита на зернові продукти в сорокових роках, усі інші держави т. зв. цивілізованого світа ніколи широко її не прикладали в ширшій мірі, а міцний зворот до мит протекційних характеризує остатні часи.

Правне порівняння земельної власности з іншими її родами те-ж не скрізь і не зовсім переведено. Не кажучи вже про права стисле політичні, які надають володіння землею по різних краях Європи - і в стисло економічній сфері бачимо по різних краях порядки, що відрізняють земельну власність од інших її родів і вводять тут більше, ніж в рухомій власности, різности між відрубними краями. У Франції побіч свободи в купованню і спродажи землі, стоїть обовязковий рівний її поділ меж наслідниками обох полів; побіч сього свобода тестування в північній Америці; звичайові або правні майорати в Англії, майорати і мінорати, котрі дотичать і селянського володіння, в де-яких провінціях Германії; італіанські аристократичні майорати; правні обмежування поділу земель селянських підчас тривання викупової операції в Росії, громадська власність землі з періодичними подушними переділами у Великоросії. Прирівняймо до того особливі аграрні стосунки по краях менше заселяних, на пр. значіння конгресової землі в північно-американських сполучених державах, або такі стосунки, які я бачив літ тридцять тому назад в землі чорноморських козаків, де всяке вживало робочого поля стільки, скільки могло обробити, або такіж порядки у давних мешканців Сибірі на їхніх „заїмках“.

Що до принципа, який вважає в економічному життю працю jako єдине правне жерело власности — то покінймо поки що економічну і етичну критику тих де-яких форм діяльности, що теж вважають ся ведля ходячих понять за працю. Приймаючи за критерій сі самі поняття — най воно собі буде, що в сучасній суспільности праця і вільний розпорядок її результатами єсть єдине легальне жерело майна. Алеж хоч би й так, то в сучасній суспільности надто ще виразні сліди іншого товариского складу, що б сей історичний наслідок можна нехтувати. Рицарська земельна власність почалась по всій Європі хоч і не зовсім однаково, проте ж скрізь повставала вона і піддержувалась на зовсім інших підставах, ніж на підставі праці. Правда, змінила вона в значній мірі по різних краях попередних властителів, але зміна ся в значній часті велась в їхньому крузі. Перейшла вона по різних краях в різній мірі і до

інших рук, алеж ті, що купували ті землі, вбивались у майно серед обставин даного суспільного складу, а з іншого знов боку продавці вносили в стосунки рухомого майна вартість проданих земель і переносили таким способом в нову сферу дані історичні сліди. Додаймо до того, що історичні обставини звязували до недавнього часу з сею категорією власности право користування з чужої праці підданих, що невільництво знесено в Америці недавно і що в суспільному складі і сеї часті цивілізованого сьвіта зістали ся сліди такого складу діл, котрий не можна вважати за збудований на принципі власної праці — дарма, що там не було рицарських находів.

Зазначивши в загальних рисах ті обмеження основних принципів сучасних норм економічного життя, що виявлялись переважно яко наслідок минулого часу — гляньмо з другого боку на те: які нові обмеження викликало їх прикладання в реальному житю.

Головна риса сих норм — свобода умови, яко основа економічних стосунків. Отже ледве єї прийнято, яко загальну їх підставу, підбито її зараз значним обмеженням. Так визволене селян з підданства, яке покладено за підвалину сучасного соціального устрою, викликало часто регуляцію зараз же аграрних стосунків. В Німеччині і в Австрії впроваджено норми капіталізування селянських тягарів, в Росії регульовані урядово ціни землі і норми поділів. В сему взгляді багато поучає історія еманципації селян в Німеччині. Еманципацийні акти починають ся у Прусії з початку сего століття і тягнуть ся аж до 50-х років; урядова інтервенція в такій силі, в якій вона пізніше виявилась, не була покладена одразу яко принцип, а викликав єї повагом склад відносних стосунків. Селянську реформу в Прусії од 1807 до 1835 р. викликали сорок п'ять праводавчих актів (де-які мали на меті відрубні провінції); принцип кредитової допомоги уряду в сплаті селянських тягарів постановлено при кінці періоду для відрубних невеликих місцевостей, де селяне були в трудніших економічних обставинах, правом 2-го Марта 1850 р. встановлено загальну поміч урядових інституцій кредитових всіх округів. Історія сих праводавчих актів — се наче історія абдикації принципа вільної умови в відносних стосунках. У Франції ми не бачимо такого ряду праводавчих актів, відносних до даних стосунків, і на перший погляд здаєть ся, що вистачало тут знесене феодалних тягарів в августівську ніч 1789 р., алеж побічно становним фактором в даному ділі була конфіскація і розпродаж маєностей духовенства і емігрантів. Російська еманципація відразу сильно зазначила принцип урядової інтервенції, проте ж скоро після перших актів впроваджено по де-яких провінціях додатково обовязковий викуп. Нехай у той час були

і політичні мотиви, але сего вже не вважаємо в пізнішому розширенню викупу і поменшанню викупових сплатів останніх часів. В Англії не вміють зазначити дати еманіпації селян, вийшла вона з самого складу життя без загальної урядової інтервенції; принцип вільної умови в аграрних стосунках має там, значить, повагу і силу давньої традиції, а проте в 60-х роках регульовано урядово стосунки ірландських державців, нову їх регуляцію проведено в 80-х роках і питання й досі не можна вважати закінченим. В самій Англії зростає течія opinіo публичної, яка вимагає розширення урядової інтервенції на аграрні стосунки Англії і Шотландії. Але не в самих тільки аграрних стосунках обмежено свободу умови. В краю, де найдавніше розвила ся свобода індивідуальна і промисл обробляючий — в Англії, перш, ніж де інде, теж впроваджено обмеження до свободи умови в стосунках промислових. Доки вона дотикається до дітей і недолітків, то ще можна сяк так закривати сю інтервенцію сторонніми мотивами, але як вже вона стосується до замужніх, то стосується до половини людности повнолітньої, яка по праву може провадити сама різні економічні і інші діла самостійно. В теперешньому врешті часі жінка королює в тому краю. Отже починаючи з 1833 р. іде там цілий ряд праводавчих актів, котрі обмежують години праці, визначають час спочинку для дітей, недолітків і жінок. Такі акти зустрічаємо в 1833, 1844, 1847, 1850, 1860 р. і мають вони на меті то розтягти дані норми на нові віти промислу, то урядово поменшити години праці (наперед 15, потім 12, потім 10 годин для жінок і недолітків). За Англією пішов другий край найбільше авансований в промислі — Франція, зменшивши в 1848 р. день робочий, правда до 12 годин, але розтягаючи се право на всі заклади фабричні і на всіх робітників. За сими краями пішли і інші, як вже згадано попереду.

Галицька репрезентация краєва все вимагала урядового зменшення розміру процентового, російські земства організують поміч людовому кредитови в формі запомоги касам вкладово-кредитовим грошима, що збирають з оподаткованих; центральний уряд російський організував селянський земельний банк за помочю державного скарбу; в Німеччині впроваджено обовязкову асекурацію робітників в випадку смерті або каліцтва; свободу порядкувати лісами обмежено сливе скрізь за-для спільних потреб; для транспортів на залізницях впроваджено урядові тарифи, а поруч з сим зростає прямування повернути залізниць на державну власність і т. д. З сего короткого загального перегляду можна поки що зробити ось які два виводи, що безпосередно дотикають ся до нашої студії.

1) Доктрина, що з великою помпою розголошує *urbi et orbi* вище формуловані сучасні норми економічного життя, як щось абсолютне через те, що реальне життя наче б то не може складатися в інші форми — мусить нам здаватися с'я дуже легковажною. На підставі життєвого досвіту норми сї не мають в собі нічого абсолютного і питання про те, чи і в якій мірі дані правні норми придатні для дальшого розвою добробуту людського, підпадає під свободну наукову дискусію.

2) Норми, про які йде мова, виявлялись в життю в різній мірі з дуже давнього часу, час же, в яким вони ширше стосувались, дуже короткий і носить на собі дуже виразні сліди попереднього часу. Отже щоб студіювати в таких обставинах значіння для суспільного життя даних норм — не можна обмежитися найближчим часом і годить ся зазирнути у давніші за для того, щоб виробити, як складалось життя під впливом сих норм в тих границях, в яких вони стосувались, і що б вияснити дальший зріст того стосовування і його наслідки в ближчому часі.

Відповідно до сих висновків постараюсь повести намічену собі студію. Додам тут тільки, що студія така, вільна від забобонного стосунку мисли до норм звичаєвих і правних, котрі переважають в сучасному економічному життю — повинна вестися вільно і від суперечного пересуду про їх непридатність і про те, що усякі труднощі економічного життя впливають виключно з сего тільки жерела. Об'єктивно поведена студія повинна вказати міру відносних напрямків мисли.

КНИГА I.

I.

Загальний план праці.

Все, що ми відаємо — відаємо не інакше, як на підставі індукції, про те ж в одних студіях треба частійше, в інших не так часто звертатися до індукційної методи. Як що яви, що хочемо зрозуміти, мало компліковані, то прикладання індукційної методи потрібне менше; вистає тоді уміле дедукційне комбінування невеликого числа підстав міркування, що дає нам індукційна метода. Таким на пр. способом докладні висновки математичної дедукції опираються на вмілому систематичному комбінуванню кількох індукційних аксіом. Чим більше однаке комплікують ся яви, чим частійше зустрічаємо в них взаємодії різних чинників, тим менше можна уповати на дедукцію, тим частійше треба звертатися до індукційних способів пізнання. Формула руху математичного, на пр. маятника, не зовсім годить ся для фізичного; індукційно добута формула

падання тіл не може бути перенесена без поправки з одного їх рода на інший; перпендикулярному напрямкові падання тіл перешкоджує рух землі, течії воздуха і т. д. Бажаючи студіювати вже сі більше компліковані яви, треба частійше звертатись до індукції і за її помочю виділити стосунковий уділ різних чинників в даній яві.

Житє суспільне загалом, а в ньому і та значна його частина, що обнимає собою економічне житє суспільности — дуже компліковане. Складасть ся воно під впливом комплікованих яв окружаючого сьвіта, під впливом складних яв фізіологічного і психічного життя одиниць, їх громадського устрою та взаємодійства всіх отих чинників. Всі вони розмаїто комплікують ся в економічному житю; через те не можна тут покладатись на згодність односторонних дедукційних виводів з реальним складом життя; міру взаємодійства відрубних чинників може констатувати тільки індукція; вона тільки може застерегти від односторонних, поспішних виводів, збудованих на постереганню якого небудь одного боку яв, від систем, які, взявши на увагу діяльність якого небудь відрубного чинника, не рахують ся з іншими сторонами економічного життя.

Для того одначе, що-б серед сеї многосторонности яв змогти орієнтуватись — треба встановити собі де-які обсервацийні пункти. Сю попередню роботу зробила економія політична, виділивши в комплікованому економічному житю підставні його сили — от як би елементи складного тіла — і в тим єї велика заслуга. В студії над сими силами пороблені там і сям більші або менші помилки, загальні виводи у різних авторів могли грішити більше або менше проти наукової правди, а про те не можна не звертати уваги на головні основні сили комплікованих яв економічного життя і на те між відносними студіями, що можна вважати за безпечний добуток науки.

Отже через те перше, аніж перейду до описування економічного життя різних суспільностей і до прикладання теоретичних виводів на тії підставі — вважаю за потрібне використувати ті сторони роботи політико-економів, що нам можуть допомогти постановити обсервацийні пункти при розгляданню яв дійсного життя стільки, скільки се безпосередно стосуєть ся до обекта даної студії.

Се діло я думаю так повести. Не беручись за систематичний критичний перегляд різних поособних доктрин, з котрими зустрічаємось в історії економічної науки — я обмежуюсь коротким викладом тих доктрин, що мені здають ся більше близькими правди, при чому сей вибір постараюсь в загальних рисах мотивувати, помічаючи, де треба, слабші сторони, які вимагають поправки або додатку. Там, де здаватиметь ся мені,

що між досьогочасними теоріями нема такої, якаб вдовольняла вимогам критики — я зважу ся вяснити свій погляд на відносні яви.

Налагодившись таким робом в першій часті до спостереження яв дійсного життя, зазначивши питання, на які шукати-му відповіді, розглядаючи се життя — в другій часті перейду до розглядання конкретних яв дійсности по різних краях, помічаючи там матеріял для теоретичних виводів.

В третій часті зважу ся звязати дві попередні, додаючи до загальних теоретичних формулів економічної дедукції, що викладані в першій часті, більше детальні виводи, обперті на підставі даних, зібраних у другій.

II.

В а р т і с т ь.

Об'єкт моєї студії — репартиційні яви економічного життя і через те наче б то треба зараз приступити до викладу репартиційних формул економіки, але ж понятє вартости має в ній таке переважне значіння, що ніяк не годить ся перейти до згаданих спеціальних тез, минаючи розясненнє сього питання.

І справді — економічна чинність звертаєть ся на різні об'єкти; дохід поособних одиниць виражаєть ся в різних продуктах; не тільки самостійні менші господарі або більші заповзятці отримують свій дохід в продуктах своєї спеціальности, але і фонд, з котрого черпають наймити свої заробітки, має своє жерело не де інше, як в об'єктах сеї вітки продукції, в якій вони працюють. Отже не вирозумівши підстави взаємної заміни різних спеціальних продуктів, не можна прямувати до формулування загальних підстав економічного життя і підстав репартиційних між ними. Теорія вартости належить до лучше розроблених в економічній науці і як що зустрічаємо тут деякі суперечности або неясности, то мають вони своє жерело переважно в недостаточнім обробленю теорії репартиції майна. Проте при даному вже стані оброблення теорії вартости — не трудно, здаєть ся, вказати на ту, що найбільше вдовольняє потреби науки.

В давнійшій термінології економічній часто вживали слів: заміна вартість і вжиткова вартість, розуміючи під першою взаємну покупну силу різних продуктів, під другою — їх придатність для вдоволення потреб людських. При сучасному розробленню відносної теорії годить ся залишити ці складні терміни, вдовольняючись словом вартість, що в шир-

шому розумінню обіймає і понятя вартости замінової і словом вжиточність. Такої термінології і буду тут держатись.

Теория вартости має на прикметі знайти регулятора взаємної заміни готових продуктів. Єсть три теорії сього регулятора, на які одначе можна дивити ся, як на різні стадії розвою відносної теорії.

Одна теория вважає за регулятора замінових стосунків взаємний попит і подачу відрубних продуктів; друга — кошт їх продукції; третя — працю, потрібну на їх вироблене. Перша бере на увагу виключно відрубні моменти ринкових яв, дві другі намагають ся відкрити посередню точку, до якої тяжать сї яви серед маятникових рухів ринку, при чому одна бере за підставу ближчі конкретні обставини продукції, друга стараєть ся глибше заглянуть в їх істоту. Теория попиту і подачі, яко регулятора замінових стосунків, бере за точку вихода таку конкретну ринкову яву: як що збільшуєть ся подача якого відрубного продукту, а потребуваннє його зостаєть ся в давньому стані, то ринкова вартість сього продукту обнижаєть ся під впливом конкуренції продуцентів, прямуючих до збутя свого продукту — і на одворот: зменшеннє подачі продукта викликає — *caeteris paribus* — зріст його покупної сили. Переміни сї виявляють ся звичайно в формі вартости продукта, міряної вартістю грошей (загального орудія заміни), що так в науці як і в щоденному житю зветь ся ціною. Таким на пр. побитом ціна зерна дешевшає і дорожшає під впливом урожаїв і звузіння або розширення ринка, ціна металів під такими-ж впливами ринка і під впливом більшої або меншої видатности копальнів, ціна мануфактурних продуктів під впливом зросту або упадку потребовання і виробу їх.

Задивившись на прояви руху ринкової ціни відрубних продуктів — дана теория не приглядаєть ся достаточно ані до продуктів, котрих ринкова вартість остаєть ся в момент обсервації без зміни, ані до того, як чергуєть ся зріст і упадок ціни відрубних продуктів, як що технічні обставини їх виробу остають ся без зміни.

Одначе се чергуваннє зросту і упадку ринкової вартости відрубних продуктів вказує на істнуваннє якоїсь посередньої точки, коло якої вона колихаєть ся, а стояннє на певній мірі ринкової вартости інших продуктів якийсь довгий час — вказує на те, що вони стали в даний момент у сій точці. — Відшукавши місце, де вона упадає, найдем тривалого регулятора вартости продуктів. За такого регулятора вважають одні кошт виробу даного продукту, другі — працю потрібну на його виробленнє.

Теория коштів продукції, як регулятора їх вартости, опираєть ся на тому, що сакій продуцент-господар намагаєть ся виробляти такі продукти, які-б давали йому як найбільшу користь. Як що за продукти, ко-

трих виріб коштує єго яку дану суму, він бере таку ціну, що може за неї купити продукти, котрих виріб коштує більше, то, розумієть ся, його продукция виходить користнійша; інші самостійні продуценти, бачивши те, кинуть ся до даної більше користної вітки продукції. Се збільшить подачу даного продукту а зменшить подачу інших і рух в сьому напрямкови тривати-ме доти, доки не стане на тому місци, де зрівняєть ся вартість продуктів, яких кошт виробу рівний. Як що зріст даної вітки продукції вийде під впливом сього руху надто сильний і перейде зазначену точку, то почнесть ся одворотний рух, що знов до неї прямує. Таким побитом обьяняєть ся існування тревалого регулятора вартости по-бік ринкових єї колихань.

Не маючи тут на прикметі систематичного викладу даної теорії — не ма потреби входити в детальнійше єї розглядаєнь; вистачає зазначити основну єї аргументацію.

Рівняючи єї з попередньою теорією попиту і подачи — не можна не завважити, що вона далеко глибше сягає в істоту яв, які розглядає. Де-які обмеження, під які вона підпадає, стосують ся і до теорії праці, як регулятора вартости, і там буде про їх мова.

Теория праці, як регулятора вартости, не задержуєть ся у сьому пункті, вона одшукує регулятора самих коштів продукції і найшовши його в праці — будує теорию вартости на функціонуванню сього підставного, простого елемента економічного житя.

Загальний рух відносної аргументації можна так висловити. Вся сила економічної продукції лежить у тому, що праця людська пристосовує обьекти природи до потреб людських, використовуючи в сій роботі і свої людські сили і матерію і сили природи. Як що допустити, що обьекти природи, на які звертаєть ся ся праця і сили, якими вона послуговуєть ся, існують в практично-необмеженій мірі і через те осяжні всякому продуцентови, то продукти не матимуть в собі ніякого елемента вартости, котрий би мав своє жерело в апропріації обьектів природи і використуванню єї сил; при такій гіпотезі зістанеть ся тільки один елемент, що відрізняти-ме вартість відрубних продуктів — праця.

Самостійний продуцент прямує до того, що б продукт його праці мав як найбільшу вартість в порівнянню з продуктами праці інших; як що вийде, що продукт його тижневої — кожній — праці мінятиметь ся на продукт праці інших продуцентів більше ані-ж тижневий, то до даної вітки продукції кинеть ся більше людей, як до користнійшої і таким способом обнизить ся ринкова вартість даного продукту і зросте вартість інших в стосунку до неї — і на одворот прилив продуцентів до якої вітки продукції або одплив од неї триватиме доси, доки не зупинить ся

на тому пункті, на якому продукти, добуті однаковим всилуванням праці, мінятимуться на-рівно між собою.

При існуванні невідільності в якій небудь формі — володар невідільників ідентифікує в данім взгляді їх працю з своєю і дальші яви заміни продуктів складаються як в попередньому випадку існування стосунків наймицьких; те-ж не змінє відносного права вартості. Конкуренція наймитів встановлює однакою робочу плату в різних вітках продукції — *caeteris paribus*. Виходить, що вклад капіталістів однакокий там, де вложена однакова скількість праці, а конкуренція капіталістів переходом з віток продукції менше корисних у вітку більше корисні і на одворот — встановлює, що продукти, котрі вимагають рівного вкладу, змінюються на-рівно. Правда, при продукції в відрубних її вітках побіч вкладу на наняті праці іде вклад на материял і орудія продукції, але-ж вони знов вироблені не інакше як пристосуванням праці до даремних в нашій гіпотезі об'єктів природи і в різних стадіях своєї обробки мають вартість, залежну безпосередньо від праці, яка в них вкладається, так що в кінці увесь вклад капіталу не що инше, як вклад на наняті праці, посередньо або безпосередньо. В першій разі — се зворот такого вкладу иншого заповзятця, в другій — безпосередня плата робітникам з сторони даного заповзятця. До сего питання вернемось ще пізнійше при розгляданні теорії капіталу — тут вистачає загальна увага.

Виходить, що незалежно од форм соціального існування — вартість продуктів залежить від скількості праці, потрібної на їх вироблення.

Але-ж праця не завжди буває однакою; різниться вона і тим, що не завжди буває й однакою інтенсивна і технічно придатна, і тим, що одні її роди вимагають менше попереднього технічного приготування, другі — більше. Що до однакових родів праці, то розуміють тут середню в даному місці і часі інтенсивність і технічну її придатність, чи, як Маркс висловлюється, скількість праці суспільно-потрібної для репродукції даного виробу.

Що до родів праці, між якими одні вимагають більшого попереднього приготування (комплікована праця після термінології Маркса) другі — меншого, то розуміють тут, що праця, що обійрається на більшому приготуванні, включає в собі і попередню працю приготування і після своєї міри важить в вартості продуктів. Можність переходу од одних родів праці до других при загальному прямуванні до найкористивніших лежить в підставі такого вартостного стосунку різних родів праці і легко зрозуміти, що стосується се розумованне так в тому разі, коли продуцент бере нагороду своєї більше комплікованої праці в про-

дукті, як і тоді, коли продукція обирається на наймі. В останньому разі височіль робочої плати вкладається в залежності од її більшої або меншої комплікації. Теорію праці, як регулятора вартости, дуже консеквентно розвиває Маркс в своїй студії над капіталом, при чому треба зазначити яко його заслугу те, що становить він дане розуміння вартости незалежно од стосунків замінових. Не тільки при їх існуванню, але і в відрубнім господарстві продукти мають різну вартість для господаря після міри праці, потрібної на їх вироблення. Для порівняння вартости відрубних продуктів — треба, що-б був в них спільний елемент; в даному разі се не будуть фізичні, хемічні і т. д. власности обекта, се буде праця, потрібна на його вироблення.

Що таке ширше розуміння вартости має свою теоретичну вагу — видно вже й з того, що попередні економісти, що приймали теорію праці, як регулятора вартости — частенько говорили про неможливість загального зросту або упадку вартостей; вартість, розуміли вони, виявляється тільки в обставинах замінових і упадок вартости одного продукта значить зріст вартости інших в стосунку до нього і на одворот. Про те ж ясно, що як що вартість регулюється вкладом праці в продукт, то загальні на пр. поступи техніки можуть викликати загальне обниження вартости продуктів. Для Маркса продукти мають таку або іншу вартість залежно од праці, потрібної на їх вироблення, і заміна — тільки форма, в якій вартість продуктів чинно виявляється.

Надання такого ширшого розуміння не тільки дає відносній теорії більшу цілосність і закінчаність, але і дає ключа до яснійшого вирозуміння конкретних замінових стосунків і справді — замінові стосунки всилують ся під впливом більшої спеціалізації праці; поділ її почав ся в родинних і т. п. групах, де не було ще місця для заміни; з виділом спеціалізованих груп продуцентів більшає вага замінових стосунків. При їх початку мали вже заінтересовані сторони точку вихода в вартости продуктів, міряну працею. При такій постанові дальші модифікації вартости під впливом поступів техніки або трудности продукції і часові коливання ринкові під впливом зросту і упадку попиту і подачі легко вирозуміти, але як вирозуміти точку виходу замінових стосунків, незалежно від сего поняття. Добре вдумавшись, теорія попиту і подачі, така ясна на перший погляд, вводить нас у новий хаос, як що хочемо її пристосувати до цілости замінових стосунків, яко точку їх виходу.

Подумаймо — подача даного продукта єсть разом попитом на інші і на одворот: попит на даний продукт виражається подачею інших; кожний продукт на ринку становить попит і подачу, залежно від становища сторін, що входять в акт заміни. Само бажання набути товар, як

що воно не виражаєть ся подачею иншого — не єсть попит в економічному розумінню і не важить на вазі замінових стосунків, як се вже не раз вказували. Отже ж в якій мірі подача даного товару виявлює собою попит на різні роди інших? в якій мірі інші виявлюють собою попит на даний? Ведля якого критерія продуцент ділить результати своєї продукції, даючи одній часті значіне попиту на товар *a*, другій на товар *b* і т. д.?

Не трудно догадатись цілого ряду питань, які оставить без одповіді теорія попиту і подачі, яко точки виходу замінових стосунків. Тимчасом так як се не єсть спеціальний обект нашої студії, вдовольнимось сею загальною вказкою. Я намагав ся вказати, як представляєть ся в головних своїх рисах теорія, що вважає працю за регулятора вартости. Маркс, що розвив єї з більшою консеквентністю, аніж хто небудь инший, поперед єго — піддаєть ся те-ж більше, ані-ж хто инший враженню логічної єї будови і не вказує на обмеження, з якими треба єї розуміти. А обмеження ті є і де-які дуже поважні.

Переказуючи головні зариси даної теорії — ми допускали, що продукти природи, на які звертаєть ся продукційна праця людська, існують в практично необмежній скількості і для всіх осяжні. Рікардо виразно зазначає, що відносна теорія має на прикметі такі достименні продукти, які можуть вироблятись в практично необмежній скількості.

Всі продукти природи існують, розумієть ся, в обмежній скількості, але тут мова не про абсолютну їх обмежність, а про практичну. Як що яка небудь вітка продукції мусить бути зовсім занехана або не може бути розширена, скільки схочемо, в даному фактичному складі суспільних діл через брак природного матеріялу, який вона обробляє, то значить-ме воно, що матеріял даної продукції існує в практично обмежній скількості. Таке може трафлятись — от на пр. як що покладамо, що вино такого смаку і властивостів, як шампанське, може бути вироблюване тільки з винограду, що росте в Шампанії. Таке б було на пр. з якою мінеральною водою, як би жерело єї не вистачало на те, що б вдовольнити єї потребуваннє і т. п., але-ж до головних матеріялів, на які звертаєть ся людська продукція, се поки-що не стосуєть ся і через те можна їх вважати з становища економічного, що вони існують в практично необмежній скількості.

Се одначе не вистачає для того, що б можна було розтягти без обмеження дану теорію на всі продукти, які виробляють ся з матеріялів, що існують в практично необмежній скількості в згаданому тут значінню сих слів. Для того ще б треба, що б межозгодне обробленнє даної скіль-

кості їх при однаковій техніці вимагало завжди однакового напруження праці. От же так не єсть для найголовніших продуктів праці людської.

Гляньмо на продукцію хліборобску. Ми знаємо, що одночасно обробляють і землі врожайніші, і землі менше врожайні. З становища економічного загальна різнота меж одними і другими лежить у тому, що однакове напруження праці дає по врожайніших землях більше продукту, на менше врожайних — менше. Инакше мовлячи — дана скількість продукту вимагає на урожайніших землях меншого вкладу праці, на менше врожайних більшого. Після якої-ж норми вкладу праці складається ринкова вартість хліборобських продуктів: чи після вкладу на найврожайніших, чи після вкладу на найменше врожайних, чи після посередньої величини того вкладу?

Як би, збільшуючи суму праці на найврожайніших землях, ми отримували завше пропорціональне до того збільшення праці і збільшення скількості продуктів, то все, яке існує в кожній хвилині вимагання хліборобських продуктів ми б могли вдовольняти більше інтензивною культурою найістучих земель. Вартість рілнничих продуктів вкладалась би згідно з працею, потрібною на їх продукцію на найврожайніших землях. Ринкова ціна сих продуктів не могла б тривало піднятися вище над сєю норму, бо тут — як і по інших подібних випадках — більше продукційних сил накинулись би на сєю користнішу од інших вітку продукції і збільшеною подачею викликали б обниження ринкової ціни до тієї міри, в якій продукти рівної праці міняють ся нарівно.

Але-ж в такому разі не обробляли б земель менше врожайних. Ціна продукту, нормована після праці, потрібної на отримання його на найврожайніших землях, давала б хліборобским продуцентам на гірших землях менший вартостний результат, аніж в інших вітках продукції. До тих інших віток продукції вони б і звернулись.

Одночасне існування хліборобської культури і на лучших і на гірших землях вказує нам і на те, що не всяке побільшення вкладу праці дає пропорціональний до того побільшення зріст скількості продуктів, що загалом кажучи зріст сей менший, аніж пропорціональний (з чого виходить потреба звернути культуру і на гірші землі), і на те, що ринкова ціна хліборобських продуктів стоїть на такій височині, яка відповідає скількості праці, потрібної на отримання продукту на землях найгірших, між взятими в культуру.

Таким побитом ми бачимо тут і обмеження теорії вартости, регульованої вкладом праці, і міру того обмеження.

Те, що сказано про продукцію хліборобску, стосується на підставі аналогічних аргументів і до експльоатації мінералів.

Таким побитом головні так звані сирі продукти мають вартість, міряну кількістю праці, потрібної на їх отримання, але праці, функціонуючої в обставинах найгірших, які існують в кожній даній хвилині.

Всі продукти промислу, що обробляє, мають в підставі сирі продукти так званого промислу, що здобуває; промисл, що добуває, треба вважати тут яко попередню стадію промислу, що обробляє. В даному шматку коштовної тканини лежить не тільки праця фабричної обробки волокна і т. д., але і хліборобська праця продукції рослини або животного, які дали материял для сеї тканини; те-ж саме з комплікованою машиною, дорогим хірургічним інструментом і т. д.; в їх виробі приймає уділ і праця в копальні желіза і т. д. Загалом треба сказати, що всі продукти промислу, що обробляє, переходять через стадію промислу, що добуває, а значить і до них стосується в якійсь мірі те обмеження теорії вартости, міряної напруженням праці людської, про яке тут була мова. Але-ж се обмеження — загалом кажучи — має тут меншу, практичну вагу, що часто зовсім сливе зникає.

Чим більше вкладено в даний продукт праці, що обробляє, тим меншу стосункову вагу в його виробі має праця, що добуває, до якої стосуються повижчі обмеження. Вже молочення зерна не підпадає під них, але-ж в вимолоченому зерні, праця, що добуває, праця залежна од обмеженої продукційности природи, більшу має стосункову вагу, ані-ж в зерні змолотому; в змолотому меншу, ані-ж в випеченому хлібі; в хлібі меншу, ані-ж в спиртї, отриманому з зерна і т. д. В коштовній тканині, в красно обробляній деревяній мебелї, в штучно-комплікованій машинї і т. п. праця добування даного материялу становить дуже невелику частину загальної суми праці, потрібної на їх виріб і через те різниця в продукційности сеї часті праці, залежна од продукційности природи, виявляється в дуже незначній дробинї; практично щезає, можна сказати.

Буть знов категория об'єктів, до яких повижча теория не стосується зовсім, або сливе зовсім — се поперед об'єкти, які продукують ся або були випродуковані в таких обставинах виключної талановитости продуцентів, що надто трудно, або може не можна приміряти ті продукційні сили до продукційних сил середнього чоловіка — то будуть на пр. малюнки великих артистів, статуї і т. і.; далі продукти, в яких цінить ся не технічна їх придатність сама в собі, а їх вага для таких потреб людських, що мають мало спільного з переважно розгляданими в економії. Се будуть на пр. викопалиска старожитні чи то виробів людських, чи скелетів людей і животних, важні для учених, рідкі автографи, за якими вганяють аматори, а также старі вина, цигари і т. д.

Усі предмети сих категорій становлять невелику частину суми вар-

тостів, які обертають ся на ринку, посередно тільки входять в економічне життя, жадання їх має частійше на прикметі інші потреби, ані-ж ті, що переважають в економічному життю і через те сей виняток має мало практичної ваги для сього життя. В спеціальній праці про теорію вартості годило ся-б докладнійше розглядіти коли, на скільки і яким способом підходять вони під дану теорію, але тут доволі буде згадати про них.

Далеко більшу вагу для даної теорії мають ті обмеження, що стосують ся до сеї сфери економічного життя, на головних проявах якої і збудована дана теорія. Вона допускає рівний вартостний результат рівного напруження праці в різних вітках продукції і мотивує його свободою переходу продуцентів з одної до другої. Минаючи давніші, історичні перепони для таких переходів — в сучасному суспільному укладі не завше легко зробити сей перехід: отримані при звичаєння, місцеві стосунки, зроблені вклади і т. д. втрудняють сей перехід і часто бачимо довгий час важкі обставини якої небудь вітки продукції перше, аніж настане нове угруповування продукційних сил. Сі обмеження не суперечать принципіально даній теорії, мають одначе таку вагу, як терте при аналізі фізичного руху тіл.

Те-ж саме можна сказати і про уділ в продукції праці комплікованої. Ведля даної теорії допускаєть ся, що ся праця отримує нагороду вартости продукта при самостайній продукції, робочу плату при наймицькій стисле в такому стосунку, що б в сумі напружень даного продуцента важила не тільки сучасна безпосередня його праця, але і праця прилагодження до даної більше комплікованої; не менше, але і не більше. Се б виходило, що за весь прогяг середнього життя і простий робітник і той, що вкладає в продукцію компліковану працю, отримують в сумі однакову нагороду. Вже й без детальної аналізи, на підставі щоденного досвідчення видно, що в життю часто так не єсть, що можність налагодитись до більше комплікованої праці єсть при даному суспільному складі звичайно фактична монополія, з якої одержують ті, кому вона служить, більшу користь, ані-ж накладає собі ота теорія. Жерело сього тертя лежить у явах репартиційних, значить, ту розглядатимем докладнійше в дальшій праці. Тут зазначмо тільки, що воно існує, що не суперечить принципіально тій теорії, але практично єї ограничує при даних репартиційних обставинах, що яви, відносні до вартости, складають ся тут в напрямку, зазначеному даною теорією, не досягаючи в дійстности пункту, в якому б вони прийшли до такої рівноваги, яку допускає теорія.

Обмеження ті вимагає дана теорія і через те, що в різних вітках продукції остатній, придатний для споживання продукт отримуєть ся раз після меншого часу тривання праці, другий раз — після більшого. Так

на пр. як що оден продукт і другий отримують ся після 10 днів часу, при чому в оден продукт *a* вкладано 30 днів праці, в другий 300 такої-ж праці, то 10 продуктів *a* матимуть — середньо кажучи — вартість одного продукта *b*. Але як що продукт *a* отримується після 10 днів часу і при вкладі в нього 300 днів праці, а продукт *b* після 100 днів часу і вкладі в нього те-ж 300 днів праці, то на торгу за один продукт *b* — середньо кажучи — треба дати більше, аніж один продукт *a*. Або й так: як що продукт *k* потребує 30 днів консекутивної праці, а продукт *l* 300 днів такої-ж праці, то на торгу за продукт *l* треба дати більше, ані ж 10 продуктів *k*.

В конкретному життю витікає з сеї технічної потреби довшого або коротшого оброблювання якого небудь продукту довше або коротше ангажування капіталу в одному обороті продукційному. Капітал, як відомо, отримує зиски і при даній величині стовпа сума тих зисків залежить од часу. Під впливом конкуренції заповзятців діла складуть ся так, що продукт, який вимагає довшого вкладу капіталу, міняється на продукти, що вимагають коротшого вкладу капіталу, ведля скількості праці в них вкладаної з якимсь плюсом на користь капіталу довше ангажованого в однім продукційнім обороті.

Для того, що-б вказати міру обмеження, котре витікає з сього жерела і норму його функціонування — треба б вирокувати підставу і норму зисків капіталу, питання, на які сучасна економічна наука не дає, здається мені, відповіді, щоб задовольняла. Се твердження зважу ся обосновати в найближчій одділі сеї праці і пошукати формулу, яка б більше вдовольняла вимогам критики. Зазначаючи тепер обмеження теорії вартости, про яку іде мова, з сього становища, додаю хіба, що не здається мені, що б воно в принципі перечило їй при обережній постанові. Взявши на увагу вказані тут обмеження теорії вартости, регульованої і працею — можна-б її в головних рисах так формулювати: готові продукти мають вартість в простому стосунку до скількості праці посередньої і безпосередньої, потрібної на їх продукцію 1) при даному стані техніки, 2) при даній в суспільности фактичній можливості вибору різних родів праці і переходу од одного до другого, 3) при тій найскупійшій колаборації сил природи, при якій в окрузі даного торгу ведець ся ще промисел, що добуває.

Тепер питання: чи маючи на увазі обмеження, з якими треба її розуміти, годить ся вважати яко науково придатну теорію вартости, регульовану працею і як що годить ся, то через що.

Всяке теоретичне пошукування прямує до того, що б в короткій, зрозумілій формулі вказати: яким способом складають ся яви в много-

лічних конкретних фактах даного ряду. Таке формулювання їх можна вчинити не інакше, як розшукавши спільні їх властивості з становища науки, для якої дана формула має служити, і відклавши на бік усе те, що в даних конкретних явах не має безпосереднього зв'язку з питанням, яке дана формула має на меті. Проводити треба тут відомий логічний процес розшукування спільних родових властивостей серед різнообразних конкретних фактів. Яка небудь формула буде — *caeteris paribus* — тим придатніша для тої або іншої науки, чим більший ряд фактів обіймає вона собою з становища тої науки, а се отримується в тим повніший мірі, чим більше вона опирається на загальні, прості, нескладні елементи сеї науки.

З сього становища формула, що приймає працю за регулятора вартості, зовсім відповідає своєму заданню, бо понятє праці єсть в економіці простий, нескладний елемент сеї науки. В біології на пр. треба його даліше аналізувати; в економіці воно являється як простий підставовий елемент яв, які вона розглядає.

Вводячи даліше в аргументацію даної формули прямування до як найбільшої користности даного висилку праці і ідентифікуючи сю користність з величиною вартості, яка впадає до рук продуцента — опираємось знов на елемент, що в економіці треба вважати за простий.

Суспільне житє, одначе, єсть результат взаємодійства чи малого числа чинників і через те існує звичайно в якійсь мірі суперечність між простотою загальної формули і безвиключною єї придатністю до комплікованих конкретних фактів. Як що сього відхилювання конкретних фактів од загального напрямку формули не можна підвести під правило, котре б знов опирало ся, яко мога, на прості елементи даної науки — то се буде значити, що підставу для загальної формули вибрано невміло — і на одворот: як що відхилювання від даної загальної формули можна знов формулювати, обпираючись на прості елементи даної науки, то формула відповідає своєму завданню.

Так єсть і з формулою вартості продуктів, міряної працею. Головне відхилення від неї виходить з обмежености продукційности природи т. є. знов елементарного для економіки чинника, а ще й до того єї відхилення підпадають під правило, яке знов послуговується чинником головної формули — працею.

Інші обмежування формули мають другорядну вагу; вони не суперечать головному напрямку формули, а вказують тільки, що конкретні яви, складаючись в зазначеному формулою напрямку, не так швидко складаються в дійстности, як в абстракції. Такі обмеження мусять існувати

для кожного закону, що має на меті скільки небудь компліковані яви, в фізиці вже, а не то що в соціальних науках.

Трудніше сказати про те, під яке правило підпадає обмеження даної формули, викликає зисками капіталу, бо відносна частина економіки не досить розроблена; взявши, однак, на увагу те, що вже зроблено в даному напрямку, а досягнення редукцію вартості капіталу до одиниці праці, — тепер вже можна гадати, що теорія вартості, міряної працею, не спіткає основного суперечення в формулі зисків капіталу.

Прирівнюючи нарешті дану теорію до інших тут згаданих, пайдемо в її безперечну перевагу.

Я вже вище вказував на те, що теорія попиту і подачі, задивившись на часові коливання торгу, не добачає регулятора цих коливань і лишає без відповіді неминучі питання, що виходять з самої сеї теорії.

Теорія коштів продукції сягає менше глибоко в істоту явів, аніж теорія праці, опирається на складнім, непростим чиннику, а проте підпадає під ті самі головні обмеження, під які підпадає і теорія праці. Зваживши усе те, теорія праці, як регулятора вартості, здається мені не тільки глибшою і повнішою від інших тут згаданих теорій вартості, але й такою, що її треба вважати за становний набуток науки. Дальша її розробка може дати даній формулі кращу і повнішу стилізацію, може її вдосконалити, але — здається мені — головної мисли даної теорії наука в дальшому своєму розвитку не відкине.

III.

Капітал і праця.

Як що теорія вартості належить до найбільше оброблених в економічній науці, то теорія капіталу — або докладніша теорія стосунку зисків капіталу і заробітків праці — належить до найгірше оброблених, дарма, що про неї писано і пишеться чи мало, дарма, що вона стоїть в центрі репартиційних студій.

Систематичний історично-критичний перегляд відносних доктрин не входить в програму сеї студії, для тих однак, хто б хотів повніше зазнакомитись з сим питанням, годить ся вказати на систематичну і критично видержану працю: „Geschichte und Kritik der Kapitalzins — Theorien von Böhm — Bawerk“.

В своїй студії я впроваджую критичні уваги про теорії капіталу, що існують, тільки на стільки, на скільки се мені придасть ся для розсвічення теорії, яку тут я важу ся вивести. При такій постанові питання частіше доводить ся мені критикувати ті доктрини, з якими вона ближче сходиться, аніж на одворот. Де і в чому різнить ся вона від досього-

часних, постереже всяке, трохи ближче знайоме з відносними теоріями. Про наукову її вартість — не має діло тут міркувати, скажу тільки те, що головні питання, які я намагався розглянути і привести в теоретичний лад в своїй теорії, поставлені попередними теоретиками, а найближче Рікардом і Марксом; далі, що в теоретичному зарисі, який важуся зробити в цих попередніх розгляданнях, маю головно на меті вказати те становище, з якого — здається мені — треба студіювати яви дійсного життя. Через те в деталях, відносних до поособних виводів з даної теорії — я обмежуся тут постановою питань, на які зважуся відповісти після перегляду яви дійсного життя, до якого перейду в другій частині своєї праці.

Розглядаючи з ширшого становища стосунок капіталу і праці — побачимо, що се єсть одна з прояв загальнішого стосунку споживання і продукції. Як що б кожне порушення продукційної праці людиною викликало не тільки нову вартість, але й надавало свої вартості остатню ужиткову форму, — загальний стосунок споживання і продукції інакше б укладався і не було б місця для спеціального стосунку капіталу і праці. Споживання індивідуума залежало б ще од його продукційної сили, але предметне пристосування своєї продукційної сили давало б у кожній хвилині продукт, придатний для споживання; продукція не вимагала б ніякого попереднього запасу. Тимчасом не так єсть у дійсности. Виріб предмета придатного для споживання (мета всякої продукції) вимагає якогось технічно-обмежаного часу і хоч триває продукційна праця і зростає через те вартість оброблюваного матеріалу, вжиточности його, його придатности для споживання не можна антиципувати, споживання треба одкласти аж до того часу, коли він отримає свою остатню вжиткову форму. За весь час тривання виробу даного продукту споживання не може бути вдоволяне інакше, як з запасу, що існує вже, готових, пристосованих вже до споживання вжиточностей. Як би не існували спонтанічні дари природи, якої такої первобутній запас — людскість не могла б ані початись, ані існувати. Сей запас була перша, абсолютна норма споживання; чим тісніше держалося споживання в границях своєї норми, тим менший розмір часу розграничував чинність продукційну від акту споживання. Людскість однак переагнула те первобутнє мінімум споживання і з того часу існування запасу продуктів праці людської в остатній, придатній для споживання формі — стало для нього незбутним варунком так споживання, як і продукції; інакше кажучи: існування капіталу стало абсолютною потребою людскости. Се кажучи, я вказав тільки на одну частину того агіомерату економічного майна, котрий так в звичайній мові, як і в економії політичній зветься капіталом, часть, котру Маркс називає змінним капіталом. Роблю се однак з заміром

через те, що всі репартиційні яви, зв'язані з функціонуванням капіталу, витікають, здається мені, виключно з властивості цієї його частини, як зараз зважуся вяснити.

З становища приватного господарства ці речі інакше представляються, аніж з становища господарства суспільного. Для приватного капіталістичного господарства усякий запас вартостів, які в тім господарстві повертають на виріб нових продуктів, має однакове значіння аванса і складові частини того запасу різняться в ньому тільки тим, що одна частина вартостів реставрується з зисками в новому продукті після одного обороту продукційного (се капітал оборотний в звичайній економічній номенклатурі), інша — частями в кількох оборотах продукційних (капітал сталий звичайної номенклатури).

Отже капітал оборотний означає в своїй номенклатурі разом з об'єктами споживання робітників і сирій матеріял продукції і різні її помісничі орудія, що тривають не довше, як один оборот продукційний; капітал сталий — більше тривалі орудія: машини, будівлі і т. і.

Однак-ж науці про суспільне господарство не годиться переймати сего поділу капіталу з становища приватно-господарського, бо в суспільному господарстві та його частина, котру Маркс називає змінним капіталом (задержую сей термін) — значно інше має значіння, аніж інші частини капіталу. З становища господарства суспільного питання про те: якій категорії суспільних потреб відповідають вартості, які входять в склад загального розуміння капіталу — розуміється, має поважне значіння; те, що з становища приватно-господарського може представляти ся і представляється нероз'ясненою як останній продукт — часто не має значіння остатнього продукту в господарстві суспільнім. Для сего господарства остатній продукт єсть тільки продукт в формі, придатний для споживання; придатність ся — в суспільному господарстві — остатня мета всіх продукційних висилків, поділених, правда, на спеціальности, але що прямують разом до неї.

Отже з сего становища способи утримання робітників з одної сторони і інші частини капіталу з другої — зовсім не однаково мають значіння. Тоді як перші з самої натури речі єсть продукти в остатній, пристосованій до споживання формі, інші представляють ся яко продукт, що ще буде, що ще не дійшов до остатньої своєї форми і існує в певній фазі свого розвитку.

Що таке а не інше значіння має для суспільного продукційного акту сирій матеріял продукції — се дуже легко вбачається і надто відоме, що б довго про се говорити. Вже на перший погляд — се зародок будучого продукту, що буде в даній хвилі, се об'єкт непридатний

для споживання, стане він одначе таким під впливом людської праці, доданої до него. Зближаючись під сім впливом до придатности для споживання, росте він одночасно в вартості в простим стосунку до вкладу в его обробління метозгодної праці людської. Зріст его вартості і приближування до остатньої вжиткової форми ідуть тут паралельно, а як що так, то в усіх фазах свого розвою має він для суспільної продукції значінне остатнього продукту в певній, неостатній фазі його розвою.

Питання про те: чи одпадки продукції матимуть вартість чи ні — не досягає істоти речі; воно впливає тільки на те: чи результат продукції виразить ся в поодинокій чи в складній формі. Дивлячись на продукт, вироблений з даного сирого матеріялу з становища економічно-продукційного — не приглядаємось, як каже Маркс, до того: яка частина даного хемічного і фізичного тіла ввійшла в сей продукт, ми дивимось на его вартість тільки, як на втілення в даний матеріял метозгодної праці людської — „*Materiatur der abstrakt menschlichen Arbeit*“, кажучи ще его словами.

Дивлячись одначе з сего становища на помічний матеріял продукції, найдемо, що його економічне значінне не різнить ся від значіння так званого сирого матеріялу. Такий помічний матеріял продукції будуть напр. реактиви хемічні, котрі зуживають ся задля отримання даного продукту. Не входять вони в його тіло, роблять одначе можливим його добуток. Праця, положена на виріб сих реактивів, прямує тут посередно до отримання даного головного продукту; її метозгодність залежить в даному разі од придатности даного реактива, а вартість реактива находити свій рахунок в вартості даного продукту. Але як що так, то і помічний матеріял продукції буде з суспільно-економічного становища не що інше, як продукт, до виробу якого він служить, в певній фазі його розвою.

Проста вже і доконечна консеквенція сего погляду буде — як що розтягнемо його і до орудій продукції, що цілком зуживають ся в часі одного обороту продукційного.

Орудія продукції, які тривають довше, аніж оден оборот продукційний, різнять ся од орудій, що служать на оден тільки оборот, тільки формою, а не істотою свого уділу в вартості остатнього продукту, для виробу котрого вони служать; вся різнота тут тільки квантитативна, а не квалітативна. Орудія, що зуживають ся підчас одного обороту продукційного, передають всю сумму праці, вкладаної в їх виріб, на продукт одного обороту промислового; триваліші орудія переносять сумму праці, зверненої на їх виріб, частями на продукти всіх тих промислових оборотів, до яких вони прислужують, аж доки не буда страчена технічна

їх придатність. В кожному одначе разі вся сума їх вартости виразить ся в вартости продуктів, для виробу яких вони служать. Тривалійші значить орудія продукції так само як і сирій єї материял і т. і. представляють ся, як остатній продукт, для виробу якого вони служать, в тій або іншій, але не остатній фазі свого розвою¹⁾.

Отже з одного боку маємо капітал змінний, складений з продуктів минулої праці в остатній їх ужитковій формі; — з другого — інші части капіталу, як продукт, що буде, ще не придатні для споживання в певній стадії свого розвою.

При сучасному розвою поділу праці бачимо звичайно в приватних заповзятях капітал змінний по-бік інших частей капіталу (називім їх капіталом материяловим¹⁾. Розглядаючись одначе ближче, побачимо, що звичайно значне число заповзятств покладаєть ся на виріб відрубного продукту в остатній його вжитковій формі. Продукт в певнім стані обробління переходить од одного заповзяття до другого, яке, обробивши його далі, передає іншому і т. д. аж до заповзятства, яке надає даному продукту остатню його вжиткову форму. Як що од сього заповзятства іти-мем назад, дійдемо до моменту, де заволодінне материялом продукції виявить ся, яко точка єї виходу. Отже в сїм першім пункті виходу продукції — в материял продукта, що буде, не вкладено ще праці і для можливости продукції (до неї належить і процес заволодіння) — потрібен виключно тільки запас об'єктів споживання продуцентів підчас тривання продукції в даному єї одділі. З господарства, що обираєть ся виключно на змінному капіталі, виходить материял продукта, що буде в якимсь вже стані обробління; що б обробляти його дальше, треба знов змінного капіталу на час тривання продукції в данім спеціальнім єї одділі, а по-бік його існує вже і капітал материяловий, як певна фаза продукта, що буде. Сей материяловий капітал збільшуєть ся в данім спеціальнім одділі новим вкладом праці і переходить дальше; там знов треба капіталу змінного на час тривання продукції в тім одділі і так іде дальше зростання вартости капіталу материялового і дальше наближенне його до вжиткової форми остатнього продукту, який має на меті даний ряд заповзятств і т. д.

Як що замість відрубних заповзятств, уобрази́мо собі асоціацію всіх заповзятств, які виробляють даний продукт, почавши од момента заволодіння материялом продукту до часу, коли йому надасть ся остатня його вжиткова форма, то весь рахунок авансу сеї асоціації виразить ся в рахунку капіталу змінного, а результат єї продукції виразити-меть

¹⁾ Marx (Kapital) розвиває в сьому напрямку дане питання.

ся перше в різних формах капіталу материялового, а на послідок форми ті щезнуть і виліють ся в общій формі остатнього продукта¹⁾.

З найзагальнішого становища стосуюнок капіталу і праці єсть спеціальна форма стосунку споживання продуктів прошлої праці і виробу нових продуктів споживання. В капіталістичному господарстві — се стосуюнок авансів продукції і єї остатнього результату; аванси єї зводять ся з становища суспільного до рахунку капіталу змінного. Як чи так по одній стороні лежать готові остатні продукти, придатні для споживання, як основний запас, що робить можливою нову продукцію; по другім боці продукт, що буде, що в попередних фазах свого розвою існує, як капітал материяловий в різних его формах.

Ось через що, хотівши виробити репартиційні яви, звязані з функціонуванням капіталу — треба відносно студию обперти на властивостях змінного капіталу.

Різниця між суспільним значінням капіталу змінного і капіталу материялового така велика, що як би не звичай щоденної мови і надто може велика неохота до термінологічного новаторства, я б охотно задержав назви капіталу тільки для змінного капіталу і шукав би іншої назви для капіталу материялового.

Не вводячи такої радикально нової термінології, мушу ввести де-які одміни в прийнятій звичайно. Назви змінного капіталу переймаю од Маркса. Всі інші части капіталу він зве капіталом сталим. З становища виключно репартиційного воно б нічого, але-ж ті інші части не з однаковою шкороштю впливають на вартість остатнього продукту; через те, вводячи назву капіталу материялового для всіх частей капіталу, опріч змінного капіталу, підділяю капітал материяловий на однооборотній і многооборотній або сталий. Розумієть ся понятє однооборотнього капіталу не треба змішувати з понятєм оборотнього капіталу звичайної давнішої термінології, бо з нього цілком тут виключено те, що Маркс назвав капіталом змінним. Се сказавши, перейдїм до студії репартиційних яв, звязаних з функціонуванням капіталу змінного; інакше казавши — стараймо ся виробити жерело і стопу зисків капіталу.

Зиски капіталу в звичайному господарському житю змішують ся з премією за більший або менший ризк заповзятства, з оплатою праці заповзятства і т. і.; виключмо поки що з єї студії єї сторонні елементи і розглядаймо зиски капіталу в варунках, при котрих єї елементи були б знівельовані, так що-б зиски капіталу залежали виключно од самого факту його уділу в продукції, його величини і часу функціонування.

¹⁾ J. St Mill виразив вже загально єю думку.

Возьмим задля ясности речи найпростіший випадок. Маємо двох продуцентів A і B . A виробляє продукт l , що вимагає 50 днів його праці; B продукт k , що вимагає 100 днів його праці. Праця в обох вітках продукції однакова що до її комплікації, гігієнічних і т. д. варунків. Чи можуть ці продукти міняти ся так, що б за одно k давати 2 l , не порушаючи рівности шансів обох продуцентів? — Ні. Той битовий факт, що висилки праці людської не може одночасно з виробом вартости давати в кожній хвилині тої вартости і остатню вжиткову її форму, що консумацийної придатности продукту, що буде, не можна антиципувати; що існує часова простір, яка відділяє відрубні всилування праці з остатнього її результату — єсть дана труднота бутя людського, але труднота ся налягає на обох наших продуцентів не з однаковою силою: на A з меншою, на B з більшою. Як би одно k мінялось на два l нарівно, даний більший тягар сеї трудноти не був би скомпенсований для B .

Попробуймо зблизитись до об'єктивного вимірювання сего тягару. Для простоти аналізу покладемо, що середнє житє A і B вже як продуцентів триває однаково 10.100 днів. Як би весь той час вони виробляли дані продукти то A виробив би 202 l , B 101 k . Але-ж вони не можуть відразу виробляти ті продукти інакше, як зібравши запас змінного капітала A на 50 днів тривання праці в його спеціальности, B на 100 днів. Зберуть вони той запас, одкладаючи частину результатів своєї попередньої праці, не споживаючи її, доки не зберуть потрібного для їхньої продукції капітала змінного; пригтовлять вони його чи то збираючи спонтанейчі плоди природи, кажучи більше первобутно, чи наймитуючи, кажучи більше по сучасному. Так або інакше, як що в інтересах обох продуцентів лежить існування і продукту l і продукту k , треба, що б існував несконсумованим капітал змінний одної і другої вітки продукції. Для такої мети безпремінно потрібно, що б перед початком даної продукції A не спожив результату праці, котрий би дав йому можливість содержатись 50 днів, B — 100 днів.

Так як наші продуценти — продуценти самостайні і для вирозуміння речи нема потреби покладати, що б вони прямували до дальшого капіталізування, то можемо прийняти, що їх запас капіталу змінного буде рівняти ся звартостю, до якої досягає їх продукція за оден оборот; в такому разі сума капіталу змінного для A буде рівна результативі 50 днів праці, для B 100 днів праці.

Приймаю ці числа задля більшої простоти викладу; заміна їх іншими меншими (напр. 40 і 80, 30 і 60 і т. д.) не змінить результату студії, аби лишень стосунок тих чисел був такий самий, як і даних, а така сталість сего стосунку витікає з самої істоти речи. Отже, кажемо,

що капітал змінний, потрібний для A , рівняєть ся продуктови 50 днів праці, для B 100 днів праці. Для викладової ясности можемо ошадність одного і другого, розкінену на довший час, як буває в дійсности, — інтенсивувати і розглядати так, як би A виробляв, але не споживав продукту своїх перших 50 днів праці, B — своїх перших 100 днів праці. Істоти стосунку, якого студию маємо тут на меті, таке викладове упростіння не дотичить зовсім.

Так як вартостний результат 50 днів праці ми означили буквою l , результат 100 днів праці — буквою k , то скажемо, що A не спожив першого виробляного їм l , B першого виробляного їм k .

Після сього першого трудного обороту промислового, A споживати-ме перше l , виробляючи друге; друге l , виробляючи третє і т. д. B споживати-ме перше k , виробляючи друге; друге k , виробляючи третє і т. д. Ті-ж самі l і k , що вони можуть споживати, можуть в тій або іншій часті міняти між собою і треба нам тільки виробити, після якої міри робити-муть вони ту заміну.

Для можливости тривання і даної продукції, і даного споживання, і даної заміни — треба що-б завше в міру споживання готових продуктів виробляв ся новий рівновартний, отже що б завше існували неспожитими для A вартости рівні l , для B вартости рівні k . Таким побитом за весь час життя A і B можуть вони споживати і міняти: A 202 l — l , B 101 k — k ; се б то A могли-ме спожити або замінити 201 l , B 100 k .

Але-ж l рівняєть ся результатови 50 днів праці; одно k результатови 100 днів праці; значить A могли-ме за свого життя розпорядитись (спожити або замінити) результатом 10.050 днів праці, B — результатом 10 000 днів праці.

В такій числовій формі виразить ся для наших продуцентів той битовий закон, що висилек праці відділяєть ся од остатнього результату, до якого прямує, часовим переділом і що той часовий переділ не однаковий в різних вітках продукції, закон, з котрого витікає сама потреба існування капіталу змінного і різної його височини в різних вітках продукції.

Покладемо тимчасом, що міркування шансів економічних у наших продуцентів, їхня провізія економічна сягає не менше, як на весь протяг їхнього життя, але і не дальше. Як же їм прийдесть ся зрівноважити в таким разі житєві шанси при заміні продуктів k і l між собою? Той факт, що B може розпорядитись для споживання або заміни результатом праці меншим на результат 50 єї днів, анїж A — витікає з самої натури продукції, незалежно од суспільних стосунків. Суспільні стосунки не можуть знищити сього тягару, але прямування до зрівноваження шанс

продуцентів може його розкласти рівномірно на всю суспільність. (В нашому прикладі на 2-х наших продуцентів).

Даний тягар — властивість натурально — технічна продукта k ; отже зрівноваження шансів наших продуцентів вийде тоді, як що той тягар розкладесться на них в такому стосунку, в якому кожен з них користуватиме з продукта k .

Такий результат отримаємо тоді як що при кожній заміні продукта k на продукт l додамо на користь продуцента B результат 50 днів праці, розділений на то число продукційних оборотів, що припадає на середнє продукційне житє B . Таких оборотів сповняє він в нашому прикладі 100; при кожній значить заміні продукта k на продукт l , A повинен дати на користь B опріч 2 l ще наддачу, рівну результату 50 днів праці, розділеному на 100, або результат половини дня праці. Се і буде той зиск з більшого змінного капіталу B , що зрівноважить шанси наших продуцентів при гіпотезі, що економічна їх провізія сягає рівно на протяг їхнього життя продукційного.

Як що наші продуценти вживати-муть продуктів k і l в однаковій мірі (що й треба допускати, вважаючи на те, що вони в двох складають прикладову суспільність, котра має тільки 2 вітки продукції), то мінятимуться вони між собою 50 раз; наддаток, котрий давати-ме A на користь B при кожній заміні, буде результат $\frac{1}{2}$ дня праці, а при 50 замінах в сумі — результат 25 днів праці. Таким чином при однаковій складі їхнього споживання продуктів k і l і даний натурою речий більший тягар продукції, що лежав на B і що рівняється результату 50 днів праці, розкладесться на A і B нарівно; так A , як і B споживуть результат 10.025 днів праці за час свого середнього продукційного життя.

Правда — через увесь час тривання свого продукційного життя B має можливість спожити той більший запас змінного капіталу, якого вимагає його продукційна спеціальність, і перейти до продукції, якою займався A , але-ж потреби обох продуцентів вимагають, що б один з них працював в спеціальності B і не зкористувався з сеї можності. Зиск, що приносить B його більший капітал, служить для того, що б здержувати його од охоти зкористуватися з сеї можності, рівняючи шанси обох продуцентів. Як що B отримувати-ме більший зиск, аніж вказаний вище, то сума житєвих шансів його буде більша, аніж у A , і A мати-ме побудні причини перейти до спеціальності B ; як що зиски сі будуть нижчі од вказаних — на одворот шанси B будуть гірші; він мати-ме побудні причини перейти до спеціальності A . При даній височині зисків існує рівновага шансів A і B ; завше при гіпотезі, що їхня провізія економічна сягає рівно на протяг середнього продукційного життя.

Для того, що б більше вразити викладану тут підставну думку — позволю собі перейти од цього найпростішого прикладу до трохи більше складаного.

Розглядаймо суспільність, в котрій єсть 10 продуцентів; деять з них виробляють самостійно продукти l , на виріб яких од початку до кінця треба 50 днів праці, деятий B виробляє продукт k , що для повного виробу потребує 100 днів праці; одним словом задержмо всі інші умови попереднього прикладу з сею тільки різницею, що замість 2 продуцентів маємо їх деять. Стосуючи до цього прикладу те саме міркування, що і до попереднього — покладемо, що споживання продукту k становить $\frac{1}{10}$ споживання кожного з членів сеї суспільності.

Для зрівноваження шансів продуцентів треба, що б більший тягар, який обважає B в порівнянні до продукції інших членів сеї суспільності і який рівняєть ся результату 50 днів праці, розклав ся на членів даної суспільності в стосунку, в якому вони вживати-муть продукт k .

Продукт k (після нашої гіпотези) виробляєть ся тут, як і в попередньому прикладі 100 раз за час тривання середнього продукційного життя наших продуцентів; кожний з членів суспільності міняти-меть ся, значить, з B 10 раз; при кожній заміні свого l на k дасть він за одне k два l плюс результат $\frac{5}{100}$ днів праці, а за деять замін за 10 k дасть $20 l +$ результат $\frac{5}{100}$ днів праці $\times 10 = 20 l +$ результат 5 днів праці. Се наддача і буде зиск, що принесуть на користь B всі його заміни з одним з членів нашої суспільності; при заміні з деятьма членами сеї суспільності він отримає в характері зиску од свого замінного капіталу результат 45 днів праці.

Не отримує він тут результату повних 50 днів праці т. є. звороту всеї сеї величини капіталу, котра переважує в його продукції над продукцією інших відрубно взятих членів суспільності через те, що $\frac{1}{10}$ частъ результатів своєї праці споживає він сам безпосередно в нашому прикладі. При кожному акті заміни, які ми тут розглядали в обох прикладах, при заміні продукту k на продукт l , як зиск продукції, опертої на більшим замінним капіталі, виявляєть ся: величину більшого капіталу k за відчисленням від неї величини меншого капіталу l , розділена на стільки, скільки раз продукт k виробляєть ся за час тривання середнього продукційного життя наших продуцентів. Се завше при гіпотезі, що економічна їх обачність сягає рівно на протяг їхнього життя.

В прикладах, які ми тут розбирали, ми мали на прикметі самостійних і ізольованих робітників і через те потрібна для даної спеціальності величину капіталу залежала виключно від часу тривання обороту продукційного в даній вітці продукції.

Легко зрозуміти, що істота речі не змінить ся тоді, як що ми замість ізольованих продуцентів допустимо асоціовані їх групи в тій або іншій вітці продукції. Уся різнота лежати-ме тут в тому, що потрібна для даної продукції величинь капіталу змінного залежати-ме не тільки від часу тривання продукції в даній вітці, але і від числа асоціованих в ній. Підімо дальше.

Як що задержуючи даний розмір економічної провізії, уобразимо собі, що йде заміна з одної сторони продукту, що вимагає змінного капіталу, з другої — продуктів, якіб виготовлялись зовсім без всякого запасу капіталу, то після попередньої формули зиск того капіталу в кожнім акті заміни буде рівняти ся величині того капіталу (мінус нуль), розділяної на стільки, скільки продукційних оборотів припадає на середнє продукційне житє продуцента, а річна стопа того зиску буде рівнятись сьому капіталови, розділяному на таке число, яке рівняти-меть ся числу літ, що їх обіймає економічна обачність даної суспільности.

Се буде, в варунках даної гіпотези що до часового розміру економічної обачности, пункт, в якому рівноважать ся обопільно шанси продуцентів.

Чи буває ж одначе в нашому часі таке, що б яка небудь вітка продукції могла істнувати без капіталу (змінного)? — На скільки се залежить од окільної природи — ні, але суспільні стосунки можуть складати ся так що де-які заміні акти робити-муть ся так, неначе-б істнували вітки продукції, що не обирають ся ні на якому капіталі.

Таке трапляєть ся кожного разу, коли маємо з одної сторони змінний капітал, з другої наймитів — прольетаріїв. Наймання чи закуповування праці єсть, як завважив ще Proudhon (*Systeme des contradictions économiques*) тільки форма мови; істота даного стосунку єсть заміна готових продуктів, з яких складаєть ся капітал змінний, на продукти, які єсть потенцияльно в продукційних силах робітника, як слушно вважає той же Прудон. Тільки за-для отримання сих продуктів капіталіст наймає робітника, тільки сими продуктами робітник оплачує готові продукти, що дає капіталіст робітникови за його працю. Стосунок капіталу (змінного) і праці після істоти речі не що інше, як заміна готових вже продуктів на продукти, які існують в тій або іншій оддалі часовій.

Таким побитом остатня формула і буде формулою рівноваги зисків капіталу і інтересів праці в границях даної для сеї або іншої суспільности обачности економічної.

Прощу терпеливости. Для того, що б вирозуміти варунки і границі, в яких дану формулу годить ся вважати за придатню, що б на єї під-

ставі можна було робити дальші виводи — треба перше її розглядіти в де-яких ще її консеквенциях і застосуваннях.

В попередних прикладах ми розглядали випадки, коли змінний капітал сеї або іншої величини виробляє капіталіст власною працею. Гляньмо тепер: чи формула зисків змінить ся тоді, як що капіталіст отримує даний капітал іншим яким способом (от через подарок або дідицтво), задержуючи — розуміється, і тут, як і в попередних случаях, стимул ізольованого індивідуалістичного економічного інтересу.

Увобразимо собі — що б раз у раз не переказувати ті самі приклади — капіталіста, який одержав в спадчині капітал змінний k , який вистарчає для того, що б содержувати 10 робітників в часі тривання продукції якого небудь об'єкта P . Покладемо, що продукція сього об'єкта триває 100 днів, що середнє продукційне житє триває, як в попередних прикладах, 10.000 днів, що економічна обачність даної суспільности сягає теж рівно на протяг середнього продукційного житя людського.

Даний продукт E виробить ся за час тривання сього середнього житя 100 раз; різнота між вартостю продукту P і вартостю вкладеного кожен раз в його виріб змінного капіталу k ($P - k$) і буде зиск капіталіста для кожного відрубного обороту продукційного.

Як що ся різнота буде така, що за 100 оборотів продукційних складеть ся як раз вартостна величинь капіталу k ; як що значить $P - k = \frac{k}{100}$, то яви складуть ся після приведеної вижче формули.

Гляньмо одначе: чи такий стан сих явів вирівнює шанси сторін при ізольованости стимулу індивідуалістичного і при існуванню даних границь економічної обачности.

Як що вартість $P - k$ буде менша, анїж $\frac{k}{100}$, то капіталіст не получить за час, який обіймає його економічна обачність (в данім разі його житє) авороту того капіталу, що він держить в продукції, не вживаючи його безпосередно; сума його зисків дасть на його розпорядок менше вартостів, анїж тоді, коли б він споживав вартість свого капіталу, не держучи її тривало в продукції; він мати-ме, значить, побудні причини витягати частями свій капітал з продукції і збільшити таким способом суму вартостей, що вживати-ме на свої потреби, в часі, який обіймає його економічна обачність. Збільшилась би та сума через дві причини: безпосередно через часткове звертання на споживання самого капіталу і посередно через збільшення стопи зисків тих частів капіталу, які-б ще зіставали ся в продукції, збільшання, що виходить з меншої подачи капіталу.

Але-ж таким способом для капіталіста було б завше користо витягати частями свій капітал, споживаючи його разом з зисками від остан-

них частей капіталу в часі, який обійме економічна обачність, роблячи се після такого рахунку, після якого віддають капітал на дожитє (rente viagère).

Одначе розширення такого поступування тягне за собою зростання стопи зисків; ся стопа, як пересягне зазначений в даній формулі пункт рівноваги, робить з продукції, зверненої на капіталізування, таку вітку продукції, де продуцент, незалежно від того, що задержує за собою право порядкувати своїм капіталом, ще в сумі самих зисків отримує за час, який обійме його економічною обачністю, більше вартостів, аніж він виробив і звернув на капітал. Така виключна користність даної форми продукування викличе приплив продукційних сил в даному напрямку, а з ним і обниження стопи зисків до пункту, в якому сума зисків за час, який обійме економічна обачність, була б достаточна для того, що б змусити капіталіста зіставляти свій капітал в продукції, але і не більша, а таке отримує ся тоді, коли оставлення капіталу в продукції нагрожують ся в часі, який обіймає економічна обачність, сумою зисків, яких вартість рівняєть ся вартости капіталу держаного (в своїх вартостних еквівалентах) в продукції. Се й буде в нашому прикладі, як що

$$P - k = \frac{k}{100}.$$

Так буде з становища капіталістів; гляньмо на інтереси робітників, держучись — за-для викладової простоти — нашого викладу. Цевне діло: їхнє бажання безпосередне було б, що б стопа зисків була як найменша, або що б рівнялась нулі. Але-ж в суспільному житю бажання, які не впевнюють ся в фактах, не впливають на реальні стосунки; отже як що б (при прийнятому в нашому прикладі суспільному порядку) капітал не приносив ніякого зиску, то готові капітали витягались би з продукції і не було-б причин, які-б змушували до виробки нових; бажання, значить, такі не виразились би в відповідних їм фактах економічного життя і через те не мали б реальної сили. При існуванню даної в нашій формулі стопи зисків робітники мати-муть у часі, яку обіймає їхня економічна обачність (у протязі їхнього життя в нашім прикладі), стільки привацій, скільки б їх вимагало складання капіталу даної величини, і споживання їхнє було б однакове чи то при користуванню з чужого капіталу, чи то при виробі власного і удержуванню його в дальшій продукції. Як що зиски капіталу будуть більші, ані-ж вказані в нашій формулі, як що $P - k$ буде більше, ані-ж $\frac{k}{100}$, то сума привацій робітників за час, який обіймає їхня економічна обачність, буде більша, ані-ж тоді, коли б вони самі збирали даний капітал і в таким разі була б у них причина, яка б змушувала самим капіталізувати, доки збільшенням на-

дачі капіталу не обнизились би зиски до зазначеного в даній формулі пункту.

Таким побутом при ізольованості індивідуалістичного стимулу існування економічної обачності в обмежованих границях часу — пункт рівноваги в стосунку до капіталу (змінного) і праці буде той, в якому річний зиск змінного капіталу рівняти-меть ся вартості того капіталу, розділеної на таке число, що рівняєть ся числу літ, що обіймає економічна обачність, звичайна в даній суспільності. Хотівши виразити сю стопу зисків в відсотнях (процентах) — скажемо, що річний зиск капіталу (змінного) в даних варунках рівняти-меть ся сотні, розділяній на число, рівне числу літ, яке обіймає економічна обачність даної суспільності.

Перше, анї-ж повести дальше мову про різні застосування нашої формули — тут подобає задержатись на хвилину і придивитись трохи ближче до одного з її елементів.

Істота економічного життя лежить у метозгодному напрумовуванню діяльності людської на об'єкти окільного сьвіта і через те в формули економічні входить елемент психологічний і речовий.

Мені здавало ся, що в досьогочасних формулах, що дотикають ся до теорії зисків капіталу, або не доволі звернено увагу на речеву сторону яви, як на пр. в теориях, що в загальних неясних виразах говорять про услуги капіталу, про заслугу втримання капіталістів і т. д., або коли звернено на неї увагу, та не так як треба, як на пр. в теориях продукційности капіталу, котрих виводи обпирають ся на неяснім відграничінню і простім змішанню понятя ужиточности і вартості.

Через те я намагав ся перш усього виразно обмежувати речовий об'єкт, з яким злучаєть ся суспільна ява зисків капіталу. Тут я непереконувати-му тих уваг, що злучають потребу функціонування капіталу (змінного) з загальними обставинами побуту людського, анї тих, які мають на меті встановити залежність стосункової величини сього капіталу від технічних варунків продукції в відрубних її вітках, не переконувати-му і про те: яким способом функціонування капіталу різної величини в відрубних вітках продукції і функціонування капіталу в стосунку до праці, не обертії нї на який запас капіталу, єсть тільки відрубні часткові вирази одної загальної яви. Мені здаєть ся, що все се досить виразно виславлено в попередньому викладі. Як що так, то виразно перед нами повинен стояти і речовий об'єкт, з яким злучаєть ся суспільна ява зисків капіталу (змінного).

Об'єкт сей — се вартість капіталу змінного, що в інтересах тривалости продукції мусить бути випродукованим і в своїх репродукованих

вартостних еквівалентах без перестання лежати неспожитим в тій вітці продукції, яка на ньому обпирається.

Варунки рівноваги інтересів в стосунку між капіталістом, що держить капітал даної вартости в даній вітці продукції і останною суспільністю, як що вона потребує продукту, який виробляється за допомогою цього капіталу, можна виразити так: уклад суспільних стосунків повинен забезпечити капіталісту такі пільги, які б після психічних стимулів економічної діяльності, які існують в суспільності, були достаточні для того, що б його заохотити держати без перестання цей капітал в продукції і які б — з другого боку — відповідно тим же психічним критеріям вкладали на суспільність не більший тягар, ніж той, якого-б потребувало нове виробління такого ж капіталу.

За такі психічні стимули я взяв в виводі даної формули: індивідуальний інтерес і обмежування тим або іншим протягом часу обачности економічної.

Що до стимула індивідуального інтересу, то я його розглядав в тій формі і силі, в якій він звичайно розглядається у економістів; про дальші можливі його форми і модифікації скажу слів кілька в іншому місці. Тимчасом в даній формі, яка має переважну силу в сучасній суспільності, можна вважати цей стимул, яко достаточного проаналізований досьогочасними працями економістів.

Інше діло з обачністю економічною, обмеженою тим або іншим протягом часу. Запевне, економіка там і сям згадує про цей чинник, але не беручи його за основу своїх формул не аналізує його ніде систематично. Виразніше вже його зазначають загальні соціологічні студії. Вони популяризували думку, що зростання часового обсягу, що обіймає економічну обачність, єсть один з поважних критеріїв культурового розвитку суспільности. Але й тут даний чинник не студіювався ніколи систематично. При сучасному зачатковому стані загальних соціологічних студій переважає нерівномірний їх натиск на різні моменти культурового розвитку, обширніші стосунково студії над зачатковими продуктами суспільного життя в порівнянні з остатніми для даного часу його результатами і слабійше зазначення посередніх стадій розвитку. Безсперечно і в даному сучасному їх стані загальні студії соціологічні багато освітили обрій думки людської, але не можна уповати на те, що тепер вже знайдемо в них систематичну аналізу відрубних чинників суспільного життя, зазначених ними студіями. Так і з даним чинником обмежування певним часовим обсягом економічної обачности. Індукція тільки, оперта на скільки можна багатій фактичній підставі, може дати систематичну його аналізу; трохи даних для неї збереться і в індукційній часті цієї праці,

але й те, що в цьому взгляді доси зроблено, але й загально відомі факти вистачають на те, що б констатувати в суспільному житті існування обачности економічної, обмеженої більшим або меншим протягом часу, залежно од місця і часу.

Запевне тут, як і скрізь, де діло ведеться про діяльність психічних стимулів, ми зустрічаємось в кожному відрубному місці і часі з значною різнотою відрубних індивідів, але статистика ознайомила вже нас з тим соціологічним правом, яке має глибоку вагу, що суспільні факти сеї або іншої категорії в даному місці і часі скупляються переважно коло сеї або іншої посередньої лінії, що переважає більші або менші відхилення в ту або іншу сторону, з існуванням одним словом середнього для даного місця і часу типу суспільних яв. Отже і тут може бути мова тільки про середній розмір часу, який обіймає економічну обачність суспільности в даному місці і часі.

Загального факту існування або інших часових границь обачности економічної ані їх змінности під впливом культурових обставин не можна заперечити. Згадаймо на пр. періодичне голодування і обжерство дикарів, мисливих і риболовів, їх недбалість про запас живности в випадку скупих результатів їх промислу, звернімо увагу на трудноту, з якою дикарі, сусіди цивілізованих колоністів, переходять до хліборобства, яке вже вимагає вкладу праці за-для результату, що стоїть в стосунково більшій віддалі часовій, зрівняймо хліборобство переважно експлоатаційне в стосунку до ґрунту з мельораційним і то в краях, де вже трудноти першого типу господарування кидаються в очі, порівняймо в інших промислах трудноту, з якою одважаються по одних краях робити вклади в заповідства, зиски яких розкладаються на довший час, з легкостю, з якою такі заповідства зростають в інших і т. п. Запевне, у згаданих явах чинник, який тут маємо на прекметі, зустрічається часто з діяльністю інших, а все ж такі не в такій мірі, що б його вплив не зарисовувався перед нами виразно, що б можна не добачити самого факту його існування, його модифікацій і впливу на дійсні яви економічного життя.

Для всякого зрозуміле на пр., що середній чоловік наших суспільностей обніме більший часовий обшир своєю економічною обачністю, аніж дикар; день при дні ми бачимо, як по місяцях, де неврожай загрожує великими трудностями, трудно добути зерно звертається перш усього на посів; ще частійше бачимо подібне поступовання в відрубних господарствах, де звичайно врожай не вистачає на харч сім'ї хазяйскої. Такий часовий розмір економічної обачности не здається нам зовсім значним, тим часом для дикаря він недоступний, він здається йому таким необятним,

як для де-яких племен дикарських усі числа над п'ять а то й три, які в їх звуться „богато“, „безмір“ і т. п. Ми знаємо добре, що в наших суспільностях часто роблять ся вклади в хліборобстві, чи в інших промислах, які не вертають ся в вартостнім результаті найближчою врожою, чи найближчого обороту промислового, але знаємо і те, що єсть якась часова границя, дальше над яку не сягає звичайна в наших суспільностях обачність.

Зворіт вкладів, зроблених в різних заповзятствах буває, не однако-вий в залежности од технічних властивостей сих вкладів. Бувають вклади, котрих вартість зовсім не вертаєть ся якийсь довший час і аж після пробігу того часу вертаєть ся вклад з зисками (от на пр. садіння родячих дерев, сіяння ліса, регуляції течії води за-для потреб механіки), бувають такі, що зовсім вертають ся в найближчому обороті продукційному (на пр. зерно на посів, сирий матеріал продукції фабричної). Буває знов так, що де-які вклади вертають ся частями одні в протязі короткого часу, другі тривають довше, але їх вартість вертаєть ся меншими дробинами в дану одиницю часу — от на пр. зелені здобріння ґрунту з одної сторони і здобріння його кістками — з другої, або вартість якого реактива в фабрикації даних продуктів і вартість буквілі і машин. Отже як що допустимо, що після пробігу всього продукційного цікля, в якому сі різні вклади служать, вертають ся вони в цілій своїй вартости з однаковим стосунковим зиском, вважаючи на величинь вкладів і на час тривання даного продукційного цікля, то все такі не можна вповати на те, що-б сі різні вклади робились з однаковою охотою і легкостю в даній суспільности. Так на пр. ми можемо зовсім певно вповати, що середній заповзятєць в нашої суспільности, аби мав тільки достаточну для того силу, зробить вклад, який йому в другому або в третьому році вернеть ся з біжучим в даній суспільности зиском; з меншою певністю можемо вже на те розчислювати, як що на такий зворіт вкладу з біжучим зиском треба чекати 10, 15, 30 і т. д. років. Так само легше можна розчислювати на охоту зробити вклад тоді, як він, вертаючись частками, вертаєть ся цілком з біжучими зисками у два, три роки, аніж тоді, як що сей зворіт, складаючись з менших часток, розтягаєть ся на 10, 15, 30 літ і т. д., хоч би зиски од вкладу були однакові, вважаючи на його величинь і час тривання даного продукційного цікля. По мірі того, як додано літ, потрібних для закінчення даної операції, слабне наша певність що до готовости середнього заповзятця зробити подобний вклад і не трудно придумати число літ, про котре безпечно знаємо, що як операція має розкласти ся на так довгий час, то середній заповзятєць нашої суспільности не схоче зробити вкладу. З другого боку ми відаємо, що готов

він зробити вклад, який йому принесе менший стосунковий наддаток, але тоді, як що вся операція закінчить ся в ближчому часі.

Думаю, що сі указки вистачають для того, що б признати, що середня економічна обачність теї або іншої даної суспільности обіймає собою обмежований протяг часу.

Істота капіталізування з становища психольогічного лежить у тому, що б одректись од непосредного користування в найближчій хвилі з даної суми вартостів за-для того, що-б користь з них отримувати в якійсь часовій оддалі. Через те звязок меж актом капіталізування і психічним чинником обачности економічної, обмеженої якимсь даним протягом часу, неминуче кидаєть ся в очи.

Зазначаючи з яко мога найбільшим натиском звязок суспільного акту капіталізування з даним психічним чинником, знов кажу у купі з сим, що чинник сей не єсть доволі перестудійований в досьогочасній науці.

Вказуючи на потребу відносної студії, признаючи що не маю доволі даних для досить широкого простудійовання його — думаю одначе, що як тільки розуміємо його істоту в загальних підставних єї рисах і неминучий звязок його з суспільним функціонуванням капіталу, то в студію над капіталом не тільки можна, але і доконечне треба ввести понятє обачности економічної, обмеженої певним (змінним що до місця і часу) часовим обшпром.

Певне діло, що формула, яка послуговуєть ся мало простудійованим чинником, не може мати сеї релефности, яку мають формули, оперті виключно на чинниках широко простудійованих, а все ж такі формула така, як що тільки включані в неї чинники відповідають істоті речі, веде на той шлях, на якому дальша робота мисли людської знайде повнійшу, детальнійшу і релефнійшу формулу, що одначе злучена генетично з єї більше скромною попередницею.

Послугування такими, не досить розробленими в деталях формулами, зустрічаємо на кожнім ступени в суспільних науках, а не забігаючи далеко, гляньмо на пр. як економіка послуговуєть ся понятєм більше і менше важкої, більше і менше приятної праці, знаючи тільки про дійсне існування тих різнот без достаточного простудійовання їх біольогічного і соцньогічного.

А навіть чинник індивідуального інтересу, на який так часто здаєть ся економія політична, простудійована більше в абстрактній його істоті, ані ж в конкретних його модифікациях.

Протеж, не покидаючи надії на детальнійші, коректійші формули будущої науки, не можна думати, що б могла вона поминути такі чинники як індивідуальний інтерес, більшу або меншу ваготу, більшу або

меншу приємність праці і т. д. Те саме здається мені і про чинник економічної обачності, обмежований тим або іншим протягом часу.

Послуговуючись тут сім чинником що до його загальної істоти, годиться ся може зазначити в головних рисах ті шляхи, на яких, здається мені, треба шукати даних для детальнішої його аналізи.

Так самі факти економічного життя дадуть безсперечно чимало матеріялу для даної аналізи, а особливо яви, що зв'язані з функціонуванням капіталу. Очевидячки тут більший або менший процент, що вчиняється в даному часі і в даній суспільності, буде — *caeteris paribus* — вказувати в першій разі на менший, в другій на більший протяг часу, який обіймає економічну провзію даної суспільності. Не треба однак думати, що на сій одній підставі за допомогою арифметичного рахунку можна доволі стисло розмірковувати обшир часу, що обіймає економічна обачність даної суспільності.

Може бути, і часто буває, як не раз побачимо, переглядаючи стосунки дійсного життя, що для дуже численних груп суспільності фактична можливість капіталізування не існує, дарма, що обачність економічна може обіймати обшир часу, при якому біжучі зиски капіталу будуть надто великими; далі наслідки історичних випадків, що не зв'язані безпосередно з даною категорією яв економічних, часто виразно зазначають ся на розвиткові сїх яв і т. д. Через те додатків в студії над даним чинником треба шукати в інших відділах суспільного життя. Економічна обачність, як взагалі кожен психічний чинник, не виростає в життю суспільному ізольовано, отже обшир часу, який обіймає економічна обачність, в'яжесть ся з проявами обачності по інших вітках суспільного життя як на пр. з часом, на який розчислюють заповзятства наукові, заповзятства педагогічні, пляни суспільних реформ і т. і.

Се сказавши — перейду до зазначіння де-яких властивостей психічного чинника, про який мова, властивостей, що безпосередно дотикають ся до викладаної тут формули зисків капіталу.

Маючи на меті виразно зазначити речовий об'єкт зисків капіталу — я розглядав обачність економічну, обмежану певним обширом часовим, в найпростійшій її формі. Я вів річ так, як би всі моменти, що даний часовий обшир сеї обачності обіймає, мали однаково стимулююче психічне значіння. Таким побитом як що я допускав на пр., що економічна обачність обіймає собою в даній суспільності 30 літ часу, то рівняючи життєві шанси двох продуцентів, я дивив ся тільки на те: чи в протязі сїх 30 літ сума вартостей, що достанеть ся на їх долю (зоставляючи непорушним капітал, потрібний в одній і другій вітці продукції) буде рівна, чи ні. Як тільки випадала вона рівною, то я вважав шанси продуцентів

за зовсім вирівняні, незалежно від того: що в одній вітці продукції треба довше чекати на результати обороту промислового, в другій коротше.

В цьому може не ма дійсної помилки через те, що помилка, яка тут єсть з виключного становища розгляданого чинника, коригуєть ся уділом в житю інших чинників і повнійшим виrozumіннем даного. З виключного одначе становища обачности економічної, обмеженої даним протягом часу, тут єсть неточність.

Обачність економічна може обіймати собою досить значний часовий обшир, але досить здатись на щоденне спостереження, що б виrozumіти, що ближчі моменти в всьому протязі сього часу мають більше стимулююче психічне значінне, ані ж дальші, так само, як концентричні хвилі; що викликає камінь, кинений на поверх води, більше згущають ся біля самого місця упадку каменя. Історичне спостереження, яке свідчить про менший часовий обшир обачности економічної менше культурних суспільностей, поясняє сей результат щоденного спостереження, вказуючи на розширінне часового обширу обачности економічної, як на результат більше комплікованої психічної акції. Перший спонтанейчний, інтенсивний імпульс дотикаєть ся до найближчої часової оддалі.

Отже з сього виключно становища не було б достаточної рівноти шансів економічних в тих варунках, які я приймав при виводі своєї формули. Продукція того, що починає пізнійше отримувати результати своєї праці, менше вдовольняє нахилу середнього чоловіка, виходить менше принятною і ся єї більша неприємність вимагала б з даного становища якоїсь вартостної наддачі, якоїсь премії.

Але-ж в суспільний акт капіталізування входять чинники, які, здаєть ся мені, доволі наладжують зазначену неточність і через те або зовсім відкидають потребу згаданої премії, або зводять єї до зовсім незначних розмірів.

І так наперед, як що правда, що ближчі моменти в часі, що обіймає взагалі економічна обачність, мають інтенсивнійше стимулююче значінне, ані-ж дальші, то з другого боку не можна думати, що б границя даного часового обшира дуже різко, провалем так сказати, обозначалась, що б мисль людська, яка сягнула до даного пункту, по за ним вже нічого не вбачала. Отже думка капіталіста, що капітал, який він тривало лишає в продукції, приносить-ме зиски і після того часу, коли він усю його вартість цілком отримає в формі зисків з одної сторони, свідомість можности безпосереднього користування з сього капіталу в разі труднот житєвої борби — з другої, встановляють значні компенсати даної менше приятної форми продукції, які зводять до незначної величини, а може до

нулi згадану потребу премії для віток продукції, на які результат праці починає отримуватись пізніше.

Се так, доки існують згадані тут корективи, т. є. доки капітал має приносити зиски і після цілкового звороту його вартости і доки безпечність в житевій борбі мусить головню опиратись на особисте володіння капіталом. При гіпотезі суспільного укладу, який змінив згадані тут варунки суспільного життя — могло б ще існувати індивідуальне капіталізування в загальнім його речовим значінню, т. є. в значінню відказу од безпосереднього користування з даної суми вартостів, оставляних тривало (в їх вартостних еквівалентах) в продукції під варунком звороту їх частями в протязі якогось даного часу, але тоді питання про премію за дану суспільну форму продукції виступає як доконечна потреба.

Наконець — перше, аніж підемо дальше, ще увага про те, як треба розуміти часовий обшир, який обіймає наша економічна обачність, увага, без котрої легко можна впасти в непорозуміння.

Інше може розуміти так: як що в певному моменті життя людського обшир, який обіймає обачність економічна, буде на пр. 30 літ, то за десять років після сього момента буде вона обіймати 20 літ, після 25 літ з того першого момента 5 літ і т. д. Таке розуміння може брати за підпору те, що з пробігом літ життя індивідуума зменшають ся шанси на довжінь його життя і в стосунку до того зменшуєть ся часовий обшир його економічної обачности. Таке розуміння було б доволі основане, як що б було так, що обачність економічна не сягає дальше, як протяг життя даного покоління. Тимчасом так не єсть. Сам факт існування роду людського свідчить, що спокон віку так не було. Знаючи безборонність дитяти, можемо напевно розуміти, що без розтягнення економічного інтересу індивідуума на інтереси нового покоління — рід людський не міг би існувати. Кругом себе бачимо в щоденному житю діяльність старших поколінь, яка має на меті економічні інтереси молодших. Опріч сеї найбільше розширеної форми обачности, яка сягає поза межі життя індивідуального, бачимо теж, особливо в більше розвитих суспільностях, діяльність індивідуів, яка має на меті інтереси дальших поколінь, хоч би й незв'язаних зв'язками крові — як на пр. по різних інституціях, що мають помагати труднотам економічного життя біднійших верств людности, а також по інших сферах діяльности як в наукових, публіцистичних, праводавчих і т. д. працях.

Через те вижче зазначений спосіб розуміння обширу часового, що обіймає економічна обачність, буде не вірний. Обшир сей не можна розуміти подібно до якогось обширу, що вкритий матеріальною покривкою а швидче прирівняти його можна до обширу, який обіймає обрій нашого

вбагання, вкритого покривлею з воздуха після нашої оптичної ілюзії, покривлею, якої стінки розсовують ся в напрямку нашого приближання до них.

Може бути, що ті або інші літа життя індивідуального, залежно од почуття більшої або меншої енергії житєвої, впливають на розмір обширу часового, що обіймає економічна обачність, і на форму діяльності, яка викликана сім імпульсом, але ся різнота не буде така значна, що б не можна було шукати посереднього розміру обширу часового, який обіймає економічна обачність даної суспільности. Як що з одної сторони більша житєва енергія молодших літ сприяє ширшому обширови обачности, то з другої сторони більше безпосередних звязків з житєм нового покоління, більше при звичаєнне числитись з будучиною, більша доза житєвої обережности, які притомні другій половині життя людського. Одно з другим досить близько рівноважить ся, здаєть ся. Як що в молодших частійше бачимо економічні заповзятства (що б держатись ґрунту нашої науки), розчислені на довжний час, то в старших частійше бачимо інстинкт консервації добутих вже результатів економічних і як що менше сьмівливости в заповзятствах, то більший інстинкт ощадности. Знов, ще раз кажу, як що за-для даної причини можуть бути чи єсть різноти між часовим обширом, який обіймає економічна обачність, то різноти ті не такі, що б не можна було находити середньої величини того обширу для даної суспільности, особливо тоді, як діло дотикаєть ся до того часового розміру економічної обачности, який виражаєть ся в фактах дійсного життя.

Як що моя надія мене не помиляє, як що удалось мені тут дати виразне розумінне про істоту чинника психічного, який вводжу в мою формулу зисків капіталу, як що далі удалось мені досить ясно вказати на звязок того чинника з суспільною функцією капіталу, то зазначивши ще раз надію на більше детальну розробку відносної формули в будущині, можу тимчасом перейти до дальшого викладу теорії капіталу.

Задержуючи за собою право вернутись до аналізу тих варунків, від яких залежить більша або менша згідність нашої формули з дійсним життям — вирозумімо перше її у де-яких дальших її консеквенциях та застосуваннях.

Нам відомо, що в звичайному приватно-господарському житю зиски приносить не тільки змінний капітал, але і капітал материяловий, формула ж наша виведена виключно на підставі функціонування змінного капіталу. Чи дає ж вона ключ для вирозуміння зисків капіталу материялового і як?

Для того, що б се вирозуміти, звернімо увагу на де-які властивості і консеквенції нашої формули.

Після сеї сума зисків капіталу (змінного) в кожному продукційнім обороті рівняється вартості того капіталу, розділяній на таке число, яке число даних продукційних оборотів обіймає економічна обачність даної суспільности. Значить: сума тих зисків тим буде більша (при однаковому триванню часу продукції), чим більший буде капітал, а при рівному капіталі тим вона буде більша, чим довше тривати-ме даний продукційний оборот. Се вже просте застосування арифметики.

Інша консеквенція нашої формули буде та, що при капіталістичній продукції вартість продукту можна виразити і так: сума капіталу (змінного), який служив до виробу продукту плюс зиски сього капіталу. І справді — продукцію капіталістичну треба розуміти (як вже сказано) як заміну готових продуктів, з яких складається капітал змінний на продукти, які виробляють ся тими, що споживають той капітал. Різниця між вартостю сих продуктів і вартостю капіталу змінного єсть зиск капіталу.

Як що буквою P обозначимо продукт, який виробляється капіталістично, буквою k капітал змінний, який служив для виробу даного продукту, буквою z — зиски сього капіталу, то попередню асерцію виразимо так:

$$P - k = z,$$

$$\text{а в таких разі } P = k + z.$$

Інакше казавши, вартість продукту, котрий виробляється капіталістично, рівняється вартості капіталу змінного (що служив до виробу продукту) плюс його зиски за час тривання продукції.

Тут становили ми гіпотезу продукції, обертої виключно на капіталі змінному; памятаючи одначе попередні уваги, постараймо ся виробити: як об'ясняється те, що в приватному господарстві зиски приносять не тільки капітал змінний, але і капітал матеріяловий.

Попереду вже я старав ся вяснити, що капітал матеріяловий в різних моментах свого існування єсть не що інше, як остатній продукт, до виробу якого прямує дана продукція в певній, але не в остатній стадії свого розвою.

В вартості остатнього продукту змішують ся (як вже казано) і зиски капіталу, або, інакше кажучи, вартостний матеріял, з якого оплачують ся зиски капіталу, але не причина, не жерело їх. Яким же способом капітал матеріяловий, що єсть не що інше, як той самий остатній продукт в певній, але не остатній фазі свого розвою, може зміщати в своїй вартості не зиски вже реалізовані, а жерело їх?

Він і не змішує в собі сього жерела, а рахунок зисків капіталу

материялового єсть тільки практична, приватно-господарська форма, де виражаєть ся інша істота речи т. є. постєження зисків капіталом змінним.

При спеціялізації продукції, що існує, — виріб одного остатного продукту переходить звичайно через кілька відрубних продукційних відділів; оброблюваннє єго триває в кожному одділі певний час; сума всіх тих часових триваній продукції в різних відділах і єсть час, потрібний для того, що б початковій матерії продукції дати остатню ужиткову форму.

Як що б замість сих відрубних відділів продукції існувала тісна їх асоціяція, то весь рахунок капіталу виразив ся б, як вже перше казано, в рахунку капіталу змінного, а сума зисків того капіталу була-б залежна: а) від величини його, б) від часу тривання продукції від самого єї початку до момента вироблїння продукту в остатній його ужитковій формі.

Не змінить ся істота речи і при даному подїлові продукції, що існує, на відрубні заповзятства, змінить ся тільки форма рахункова.

В першім початковім відділі продукції маємо тільки капітал змінний і початковий, безвартостний матеріал продукції. Обробивши сей матеріал до якоїсь міри — даний відділ продукції пересилає його до другого, де сей матеріал в данім стані оброблїння в'являєть ся вже, як капітал материяловий. Сей капітал материяловий другого відділу продукції єсть з становища приватно-господарского остатний продукт для першого відділу. Вартість сього продукту рівняєть ся вартости капіталу змінного плюс зиски його за час тривання продукції в даному відділі.

Чи всі одначе зиски, яких вимагає капітал змінний, вкладаний в перший відділ продукції, оплачені вже?

Вони оплачені за час тривання продукції в даному відділі, але справжний остатний продукт, в вартости якого реалізують ся всі зиски, ще не вироблений, виробить ся він аж після того, як на даний матеріал звернеть ся робота всіх наступних відділів. Як би всі ті відділи були солідарне заповзятство, то зиски на сю частку капіталу змінного отримали ся б аж в остатнім продукті, а сума зисків залежить, як відомо вже, і від величини капіталу і від часу, в протязі якого він прислужуєть ся продукції. Отже зиски на змінний капітал першого відділу випали б вєдля часу тривання даної продукції у всіх єї відділах аж до остатного. В даному стані відрубности спеціальних стадий продукції — заповзятцєви першого відділу сплатив заповзятєць другого відділу, оплатив значить і ту частку зисків капіталу змінного, яка упала на час тривання продукції в першому єї відділі, але оплативши, ввійшов в права на дальші зиски від капіталу змінного першого заповзятця, залежні від ча-

сової віддалі їх реалізації в стосунково остатнім продукті другого відділу продукції.

Отримавши се право в формі набутого капіталу материялового — жерело своїх зисків бачить приватне господарство другого відділу в сьому капіталі материяловому, але ведля істоти речі — се тягнуть ся ще дальші зиски від капіталу змінного першого відділу продукції.

В другому відділі продукції прибуває новий вклад змінного капіталу і іде дальше обробління отриманого капіталу материялового. Рахунок зисків сього другого відділу продукції буде складатись; а) з рахунку дальших зисків від капіталу змінного першого відділу продукції, б) з рахунку зисків капіталу змінного другого єї відділу.

З сього другого відділу виходить знов капітал материяловий в дальшій стадії свого обробління і знов в сій формі передає третьому відділові: а) права на дальші зиски від змінного капіталу першого відділу, б) права на дальші зиски від капіталу змінного другого відділу. Вклад капіталу змінного в сьому третьому відділі продукції доповнить ще сей рахунок зисків, в) зисками від змінного капіталу сього третього відділу продукції.

І т. д.

Вартість материялового капіталу в кожнім моменті єго існування можна завше розкласти на вартість змінного капіталу плюс його зиски за час від початкового його вкладу аж до розгляданого момента.

При такому тільки аналізі і можемо вирозуміти ту яву, що капітал материяловий не тільки оплачує зиски попередньому заповзятству, але і приносить їх новому. Приносить він їх, але тільки що-до форми, заповзичивши від змінного капіталу його властивість приносіння зисків.

Тільки таким теж способом можемо вирозуміти, через що сума зисків капіталу не перемінить ся помітно від того: чи на більше, чи на менше відділів поділяна дана вітка продукції, дарма що в першому разі в приватно-господарській бухгалтерії рахунок зисків капіталу материялового буде стосунково більший, аніж в другому; через що не змінить ся сума зисків і тоді, як всі відділи продукції будуть солідарно звязані в одно заповзятство, дарма що в попередніх разях лічать ся в приватних господарствах зиски і від материялового і від змінного капіталу, в сьому остатньому тільки від змінного.

Правда, при поділі продукції на відрубні заповзятства числять ся зиски складні (зиски від зисків) від попередних вкладів капіталу змінного і через те збільшуєть ся їх сума, але з другого боку при тому ж поділі пізнійші вклади змінного капіталу лежать в протязі коротшого часу в продукції, аніж лежали б без такого поділу і через те сума зи-

сків, які обтяжують остатній продукт, зменшаєть ся. Одно з другим середно рівноважить ся близько з можливим малим відхилінням в сю або в іншу сторону.

Таким побитом ми бачимо, що суще тільки змінний капітал приносить зиски, що через те формула зисків, виведена на підставі функціонування змінного капіталу обіймає собою яву у всій її широчині і розуміємо, яким способом сей основний принцип суспільної економії не суперечить факту приносіння зисків материяловим капіталом в приватних господарствах, а навпаки обіймає собою сей факт і об'яснює його в істоті речі.

Після сих міркувань нашу формулу можна вважати за зарисовану досить виразно в своїх головних теоретичних рисах. Гляньмо тепер на загальний її стосунок до дійсного життя. Такий перегляд визначать нам пункти, з яких треба розглядати се життя за-для вирозуміння даного теоретичного задання; він приведе нас і до дальших виводів з даної формули і до постанови відносних питань для індукції.

Психічно-суспільні елементи нашої формули — обачність економічна, обмежена певним протягом часу і стимул економічного індивідуального інтересу.

Вводячи уперве в виразно зарисованій формі перший з сих чинників, я вважав за потрібне сказати про нього слів кілька в попередних увагах, там я і визначив обсерваційні пункти для індуктивної його студії. З становища, з якого тепер розглядаємо нашу формулу зисків, з становища стосунку її до дійсного життя — нема, здаєть ся, потреби особіно його розглядати. Він обмежує поле діяльності економічної, яке активно заповняє чинник індивідуального інтересу, через те з проявами сього остатнього чинника безпосередно вяжесть ся питання про стосунок нашої формули зисків до дійсного життя.

Не вдаючись поки-що в розглядання, чи і в якій мірі і формі індивідуалістичний стимул матиме вагу в будущині, загальної його ваги в досьогочасному життю суспільному не можна заперечити. Але може він мати більшу або меншу вагу в уїрупованню відносних стосунків залежно від різних обставин, далі може він виражатись в той або інший момент в різних формах, а все те вяжесть ся з стосунком нашої формули до дійсного життя.

Так в наших попередніх виводі ми допускали, що як зиски капіталу пересягнуть ту міру, яку ми вивели в нашій формулі, то стимул індивідуального інтересу змусить продуцентів, обпертих на стосунково меншій капіталі або робітників пролетаріїв звернутись до капіталізування і таким способом обнизити зиски до норми, що згоджуєть ся з формулою.

Але-ж такому їх прямуванню можуть перешкодити різні правові перепони (на пр. кастові, станові або цехові обмеження поля економічної діяльності), окрім того побіч правової свободи може існувати фактична неможливість використувати її в інтересах нового капіталізму. Заробітки можуть бути такі малі, що відкладати з них на капіталізування якусь частину стає зовсім неможливим.

В таких разках дійсне життя може значно відхилятися від даної формули. Коли і в якій мірі існують умови, які сприяють складови життя згідному з нею — можна довідуватися тільки індукційно. Взагалі тільки можна сказати, що як правові перепони не суперечать інтересам праці, як зростають справжні заробітки робітників, то зростають і умови, котрі — *ceteris paribus* — сприяють складови життя згідному з даною формулою.

Існують і інші технічні і суспільні умови, що перешкоджають або сприяють тому, що б стимул індивідуального інтересу вистачав для утворення як дійсності згідно з тенденцією, зазначеною в нашій формулі.

Так просторий розвій заповзятств ослабляє шанси тих, що хотіли б вибитися з під залежності від капіталу, який тягне надто великі зиски. Ту ж труднощі збільшують синдикати заповзятців і різні форми змови капіталістів. На відвороті — територіальне і технічне розширення поля праці, конкуренція капіталістів, розвій асоціації дрібних капіталів, зріст робітничої солідарності — сприяють складови дійсних яв, згідному з тенденцією, зазначеною в нашій формулі.

Як і на скільки складають ся умови дійсного життя в тому або іншому напрямку; як вони на себе взаємно діють, а значить і на скільки дійсне життя сприяє або перешкоджає рівновазі інтересів капіталу і праці — це знов може вказати тільки індукція.

Далі — економічний інтерес не єсть єдиний стимул людської діяльності, а проте діяльність та, оперта на по-заекономічних стимулах, може мати великий вплив на склад економічних справ.

Таку на пр. вагу має численний склад і зріст людности. Можемо допустити, що всі інші обставини сприяли б рівновазі інтересів капіталу і праці, але дуже міцний зріст людности протиборє їй обставини. Питання про те: чи, в якій мірі і при яких обставинах принцип зросту людности підпадає під вплив економічних інтересів — єсть одно з найповажніших питань, які повинна собі постановити індукційна студія яв економічних.

Наконець — треба пам'ятати, що всі чинники суспільного життя підпадають під різні модифікації в історичному розвитку суспільности, що модифікації ці дотикають ся і до стосункової інтенсивности чинника

і сфери його стосування. Під се загальне право підпадає і чинник індивідуального інтересу в житті економічному.

Інтерес сей має речовий вираз в власності — отже в еволюції власності найбільше знайдемо указок на історичні модифікації інтенсивності і сфери стосування економічного індивідуального інтересу.

Модифікації сї, як взагалі модифікації по всіх підставах суспільного життя, не йшли виключно по одній абсолютній прямій лінії, а підпадали під колихання в сю або іншу сторону. І не диво: викликались вони і технічними обставинами економічного життя, і бажанням дужчих груп людности вдержати за собою добуті вже результати економічні, і зростом нових груп і боротьб з давними, і безпосереднім відпором тих, для кого були найважчі дані обставини побуту, і впливом ідеальних аспірацій, і інтервенцією державної власти то в інтересах єї сили, то в інтересах тих або інших верств суспільности, то сукупним дійством кількох з сих чинників, то посторонними явами, які посередно впливали на угруповання економічних стосунків. А проте, не дивлячись на різні колихання модифікацій в даній сфері життя під впливом різноугруповання згаданих чинників — можна додивитись до загального їх напрямку.

Не тут, не в сих теоретичних прелімінариях місце для систематичного перегляду відносних яв; в другій частині сєї праці знайдець ся для нього більше фактичного материялу — тут обмежуюсь тільки тим, що нагадаю здебільшого найголовніші прояви даної еволюції.

В початкових суспільностях трафляло ся, а по-де-куди трафляєть ся і доси, що чинність звернена на вдовоління голоду — не задержуєть ся перед з'їданням убитого чоловіка.

Як що технічно-господарські обставини засилять майно відрубних людей, тоді вже більшу вагу має грабіж майна; вистачає тоді властителя вбити, що б не перечив рабункови.

Більший розвій технічно-господарского життя вказує на велику міць людської праці. Тоді вже цурають ся вбивання підбитих; користнійше обернути їх на невольників.

Всі сї переміни викликає індивідуальний інтерес у всім його грубнянстві, але технічно-господарські обставини роблять форму його прояви м'якшою.

Зворіт до невольництва викликала свідомість великої сили, яку має людська праця і через те суспільности держать ся дуже довго на принципі невольництва; держать ся на ньому у всій його простоті і такі блискучі суспільности як грецька і римська. Великі мислителі клясичного світу не вміють подумати про суспільність без рабства; християнські учителі ра-

дають володільцям рабів поводитись з ними м'якше, а рабам слухатись властителей.

Зі зростом віді зростає тимчасом добробут тих, що вже захопили переважні становища в суспільности, формується те, що даліше то консеквентнійше теорія власности; не поміняють вже її для неймучих самі субітні і любілейні роки, як у євреїв; зростає вона до сили консеквентного по всіх деталях римського права. Невільники — теж об'єкт власности. Вчорашні грабіжники під впливом зросту добробуту і загального технічно-господарського розвитку формулюють даний принцип. Знають його ваготу невольники, але з другого боку інстинкт консервації добутого поставив шанці проти повторіння того складу діл, який викликав дані ваготи для звоїваних в життєвій боротьбі.

На руїнах Рима зростають нові суспільности; принцип чистого невольництва, вироблений самостійно по різних суспільностях, — держить ся ще в них, але взагалі слабне з часом і уступає місце іншому; на перший план виступає принцип підданства, *glebae adscriptio*. На ньому стоїть хліборобське переважно суспільне господарство і відомо, як довго стоїть на ньому.

Відомо доволі, яким способом в більшій частині Європи з'явили ся зародки великих земельних господарств. Звитяска дружина не вбиває вже звоїваних, не робить їх невольниками осіб, не грабує всього їх майна. Вона поважно забирає від давних мешканців землі, накладає на них різні податки, далі прикликає їх до обробляння відібраних від них же ланів на користь нових властителей.

Дружина єрархія переносить ся в сферу економічно-земельних стосунків, але під впливом зросту економічного життя і інстинкту консервації добутих його результатів росте прямування розв'язати її зв'язки; зростає теорія зверхнього абсолютного права земельного властителя над землею, а з нею і над приписаними до неї мешканцями підданими; екзальтується право недотичности земельної власности т. є. те достеменне право, на нерушанню якого виріс даний суспільний устрій.

Твердо і, як знаємо, довго держить ся усе суспільне господарство на своїй підставі; зростають одначе по-біч земельної власности нові економічні сили; зростають міста, обперті на промисловій праці і в лоні їх виробляється новий тип економічних стосунків; тип, обпертий на праці, правда обмежений корпоративними інституціями, а все таки не невольничий і не підданський. Що-далі під впливом загального економічного розвитку засилюється становище міст; сторонні обставини (от як хрестові походи) сприяють їх зростові і слаблінню економічному рицарського

стану; державна власть обпираєть ся на них часто, яко на противагу непокірливості сього стану.

По-біч того з різних боків зростають яви, які протиборуть уклад підданийський. Церква імям ідеалів релігійних вказує на потребу помягчити долю підданих; реформація, викликавши загальний сьмівітійший звороті мисли, викликає в Німеччині суворий протест підданих; протести подібні по різних краях і по різних формах в'являють ся з більшою або меншою силою і хоч топлять їх звичайно в крові тих, що протестують, — відгук їх лунає яко пересторога даному суспільному порядку для одної сторони, яко традиція кривди і надії для другої. Поруч з сим розвиваєть ся далше мисль людська; людські ідеали, на які здавалась релігійна традиція, з більшим натиском і сьмівітністю виставляють єї антагоністи. Вони обпирають ся на освічене міщанство, що вже зросло в звичаях по-запанщаних.

Принцип підданьства падає під натиском революційної бурі по одних краях, під впливом акції державної влади — по других, під впливом загальних господарських обставин — ще по інших (от як в Англії). Його місце заступає принцип, до розвою якого прямували обставини життя сеї суспільної групи, що тепер висунулась на передній плян — принцип індивідуальної свободи і вільної умови.

Далі інтервенція суспільна ограничує діяльність індивідуалістичного стимулу і на сьому ґрунті регулює в сій або іншій мірі стосунки аграрні, втручаєть ся в стосунки найму. Головніші факти, звязані з сим напрямком суспільного життя, вказані в переднім слові сеї студії.

Сими загальними згадками і ограничуєть ся в сьому місці. Вистачають вони для того, що б констатувати загальний напрямок модифікацій границь стосування індивідуалістичного стимула економічної діяльності, не дивлячись на його колихання. Невільництво ограничує сферу стосування сього стимула, оберегаючи жите людей, існування яких перечить найбільше первобутним проявам його. Підданьство ограничує невольництво, вводячи земельний поділ підневольного чоловіка, яко варунок його заневоління. Принцип індивідуальної свободи виключає чоловіка безпосередно з сфери стосування принципу власності; з сею поправкою принцип власності, вироблений в попередніх стадіях суспільного життя, робить можливим опертти суспільний стрій на підставі індивідуальної свободи і вільної умови. Дальше акція суспільна обмежує діяльність індивідуалістичного принципа і в сій сфері. Одним словом під впливом різних чинників еволюція суспільна приводить до ограничіння сфери стосування індивідуалістичного стимула, при чому засильовались інтереси колективні.

І не єсть се випадковий результат. Не дивлячись на різноту чинників даної еволюції — збігають ся вони до одного пункту: обмеження індивідуалістичного стимулу в інтересі суспільнім, дарма що-раз впливають більше групи, які користують з переважного становища, інший раз ті, що добивають ся вільготнійших обставин життя, що частійше виключно егоїстичні в інших разях і альтруїстичні причини викликають дану акцію.

Тоді, коли акція іде з боку тих, що намагають ся задержати за собою добуті вже користи — причини акції, що змушують до неї, — інтерес даної групи, а не загально суспільний. Але-ж, бажаючи обгородити неприступно добуті вже результати, заінтересовані групи накладають звичайно з найбільшою силою заборону на ті дсстеменні способи нарушіння суспільних інтересів, якими вони самі користувались тоді, як ще добували дану позицію, і таким способом вводять в звичаєву етику і позитивне право неґацію тих проявів індивідуалістичного стимулу, що ламають чужі інтереси, які в попередній добі найтяжчою вагою лягали на жите суспільне.

Тоді, як акція іде з боку тих, чиї інтереси невдоволені устроєм даного історичного моменту — напрямок їх діяльности іде, само по собі, до того, що б обмежувати існуючі в даній суспільности форми проявів індивідуалістичного інтересу.

В однім і в другім разі, і тоді як акція іде з боку груп, що добули собі користне становище в суспільности, і тоді як виходить з боку груп покривджених — прямує вона взагалі до обмеження проявів індивідуалістичного стимулу, з тією тільки різнотою, що в першім разі обмеження мають на меті протибороти такі форми проявів індивідуалістичного інтересу, які в попередньому житю ламали найбільше інтереси колективні і таким способом замикає цікл тих нарушуній, в другім — акція протиборе важкі для інших прояви індивідуалістичного стимулу, що існують в даному часі.

Акція побічних, заінтересованих тільки посередно сил, прихилиючись до сеї, чи до іншої групи, не вносить в данім разі нового самостійного елемента.

Акція во ім'я ідеалу хилить ся звичайно в напрямі колективного інтересу. Зростаючи на підставі ширшого світогляду, ідеальні концепції ґравітують натурально не до часткових інтересів, а до інтересів ширшої суспільности і як що опір тут ведеть ся, то він дотикаєть ся частійше до стосування, аніж загального критерія яв суспільних. В загальнім результаті ідеальні аспірації переважують на бік переваги колективних інтересів над приватними.

Таким побитом ми бачимо, що еволюція суспільна веде неминучим способом до обмеження повагом проявів індивідуалістичного стимулу во імя інтересів колективних; відаємо, що даний момент історичного життя — момент живої, свідомої акції в сьому напрямі.

Під впливом зазначеної еволюції виросло в теорії таке питання: чи дальший розвій суспільности лишить в основі економічного її життя чинник індивідуального інтересу, проводячи тільки дальше правні і фактичні обмеження його, чи може виключить він зовсім сей чинник з сфери економічного життя і на його місце постановить чинник колективного інтересу.

Єсть школи, що гадають собі, що се й єсть будуча форма суспільного життя економічного. Аргументацію на користь сеї думки можна виразити так:

Досьогочасний досвід вказує нам, що прояви індивідуалістичного стимулу в економічному життю, що сприяють одним групам суспільности, розвивалися з кривою для других. Ті форми проявів сього стимулу, які давали одним групам безпосередню владу над людською особою інших груп суспільних, відкинуло сучасне позитивне право і звичай цивілізованих суспільностей.

Інтереси індивідів по всіх суспільних групах мають однакове право проявляти свою силу, протеж надія, яку колись покладали на такий суспільний устрій, не справдилась. Змінялись форми — зісталась істота експлуатації чоловіка чоловіком. Історичний процес поступінного обмеження сфери стосування індивідуалістичного стимулу в економічному життю не тільки не задержався при даному легальному визволенню індивідуалістичних інтересів всіх суспільних груп, але навіть засилив ся в своїй істоті і пошвидчав в своєму темпі під натиском дійсних обставин, що викликані були даним правовим ладом. Втративши надію на лучший склад суспільного життя під пануванням індивідуалістичного принципу і продовжуючи льогічно попередний процес обмежування його, — суспільність перейде неминуче до зуповного його виключіння з економічного життя.

Занехавши зрадливий принцип індивідуалістичної діяльності і відвічальности, передасть вона дирекцію своїх економічних справ таким або іншим органам колективного інтересу. Сучасний стан продукційної техніки, який виразно виявив перевагу продукції в великих розмірах і таким способом ослабив з одного боку значінне індивідуальної ініціативи, з другої випхнув на перший план значінне гуртової чинности — сприяє особливо такому напрямкові економічної еволюції. Перед очима ширшої

публіки перейшов сими часами образ головних рисів такої суспільности в відомім оповіданню Бельямі: „В 2000 році“.

В різні врешті моменти, а і в теперішньому часі різно формулується у відрубних теоретиків дана течія. Не має тут діло розглядати особливі її формули; вистачає зазначити загальний її напрямок.

Не можна заперечити, що загальний стрій аргументації сього напрямку, наукові студії, на які він обпирається, загальний розвій гуманітарних аспірацій, з якими він гармонізує, зростаюча свідомість суспільних груп, яких інтереси старається він видвигнути на передне місце — надають йому поважніше місце і в теорії і в житті, аніж перше думали, і треба признати, що одними фразами про утопію або здаванням на оптимістичні афоризми школи свободної гри інтересів не можна перейти над сим питанням до денного порядку.

Проте ж не здається мені, що б головна основа даного напрямку: анігіляція індивідуалістичного стимулу в економічному житті була вірною формулою життя економічного в будущині, беручи на увагу тут той її віддаль, до якої може сягати в даному часі людська мисль.

Головні хибі даного напрямку я бачу в тому, що виводи, які тут роблять ся, сягають дальше, аніж позволяють підстави, на яких вони обпираються, що роблять ся вони недоволі оглядаючись на різні боки життєвих явів; що головний об'єкт боротьби даного напрямку, — стимул індивідуального інтересу в економічному житті, — аналізується тільки в даній сучасній формі його проявів, не розглядаючи дальших можливих модифікацій сфери його стосування.

Зважу ся об'яснити тут трохи ближче попередні уваги.

Правда, що загальна еволюція економічна обмежувала повагом сферу стосування індивідуалістичного стимулу, але між обмеженнями якого небудь чинника і його анігіляцією зовсім єсть істотна різнота. Ограничіння, які проводились історично в сфері стосування індивідуалістичного стимулу, мали переважно на меті або розширити простір стосування того ж стимулу для груп суспільних, які поставлені в тісній під даним зглядом рамки, або виняти з під його компетенції такі консеквенції одностороннього його стосування, що, лягаючи надто важко на склад життя інших індивідуїв, робили їхнє право стосування сього стимулу ілюзиею. Діло йшло не про знищення індивідуалістичного стимулу, а про те, що б зробити доступною для ширших кругів можливість заважити і своїм індивідуальним інтересом на життя суспільне, добитись і для них життя, незалежного юридично і економічно.

Така тривалість індивідуалістичного стимулу економічного в'яжеється з загальним значінням індивідуального стимулу і по інших сферах.

життя. Поважна його сила виходить вже з сеї біологічної власности, що усяке вражіння, усякий напрямок мисли і почуття не може інакше виявитись в житті людському, як переходячи через органи індивідуального апарата, що одержує сі вражіння, що розвиває сі мисли і почуття.

Нема великої мисли чи то в сфері чистої науки, чи в сфері стосування, нема високого етичного почуття, які б не приходили через лабораторію індивідуального мисління і почування, які б інакше популяризовали ся, як переходячи знов через лабораторні мисління тих, серед кого дані мисли і почуття ширять ся. Кожен напрям загальної мисли і почуття має в своїй традиції індивідууми, які з особливим натиском і силою розробляли, чи проводили їх.

І через те то право свободної мисли, право свободного її виголошення і критики, право свободного руху по різних сферах суспільного життя - було спокон віку об'єктом найлучших аспірацій людських, а в тій мірі, в якій з нього користують, стало таким дорогим набутком історичного життя, що його стосування служить за один з поважних критеріїв загального поступу суспільности.

При такому загальному значінню стимула індивідуальної діяльности трудно думати, що б сфера економічних інтересів була достеменно та сфера, з якої дальший пробіг суспільної еволюції має виключити свободу індивідуальної ініціативи. Се тим трудніше думати, як що зважимо, що загальні обставини роду людського такі, що найбільша частина його чинности мусить звертатись на вдоволення економічних його потреб. Вийшло б так, що найенергічніший стимул людської діяльности був би виключений з сеї достеменної сфери, в якій та діяльність найбільше проявляється ся.

Для того, що б допустити, що суспільність буде примушена зробити такий зворот в своєму економічному житті не вистачає вказати на трудні обставини великих груп суспільних під пануванням індивідуалістичного стимулу в даних для нашого часу границях його стосування; треба ще основно доказати, що ніякі модифікації тут не можуть запобігти злову, що воно таке нехибне, що ратуючись від нього нема чого задумуватись над відречінням від індивідуальної свободи в житті економічному і над заміною її авторитетним приказом суспільної влади. Як що б се було доказано, як би було доказано, що житеві обставини робітничої маси не можуть бути при режимі індивідуалістичному інші, аніж сучасні, що признание за нею прав індивідуальної свободи мусить зупинитись завше при сьому режимі тільки іронією, яка тиняється по теоретичних трактатах, а яку в житті заміняє твердий приказ пригінчого — тоді аргументація справлена супроти індивідуалістичного стимулу в тій мірі,

в якій її провадять згадані школи, була б досить обоснована. Доки се незроблено, треба перше вистудіювати дальші можливі модифікації сфери стосування індивідуалістичного стимулу, модифікації в інтересі добробуту колективного, не доходячи до анігіляції даного стимулу. Причинок до сеї загальної студії знайдесть ся і в цілості сеї праці.

Додам ще тут тільки, що, допускаючи навіть в далекій якійсь стадії суспільного життя зуповну атрофію індивідуалістичного стимула в економічному життю, — треба все таки допустити посередні стадії, в яких виробляють ся звичаї і нахили, відповідні тому дальшому покладаному складови життя, а такі стадії можуть бути не чим іншим, як складом діл, в якому індивідуалістичний стимул, не перестаючи бути ініціатором економічної діяльності відрубних одиниць, мусить числитись що дальше — більше з інтересами колективними.

Се сказавши — переходжу до дальшої студії над частковою теорею, яку маю в сьому місци на меті.

(Далі буде.)

